

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

SEMİTİK GELENEKLERDE HAYVANLARIN
KONUMU VE HAKLARI

Emine Bilge ERKOÇ

Danışman
Prof. Dr. Ali İhsan YİTİK

İZMİR – 2023

TEZ ONAY SAYFASI

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Semitik Geleneklerde Hayvanların Konumu ve Hakları” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

.../.../2023

Emine Bilge ERKOÇ

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Semitik Geleneklerde Hayvanların Konumu ve Hakları

Emine Bilge ERKOÇ

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Felsefe ve Din Bilimleri Programı

Günümüzde hayvan hakları ve hayvan refahı konularına duyulan ilgi giderek artmaktadır. Bu ilgi artışında özellikle endüstriyel hayvancılıkta hayvanların gördüğü muamelelerin ve hayvancılık endüstrisinin ekolojik kriz üzerindeki önemli payının, yani hem etik hem çevreci kaygıların etkili olduğu görülmektedir.

Semitik gelenekler olan Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam da, zaman zaman bu kaygılardan doğan eleştirilerin hedefi olabilmektedir. Zira bu dinî geleneklerin genel olarak insan merkezli bir dünya algısı sundukları kabul edilmektedir. Buna göre insan, yeryüzünün efendisidir ve hayvanlar da dâhil tüm varlıklar üzerinde hâkimiyete sahiptir. Hatta onların yaratılış sebebi de insanın dünyadaki mutluluğuna hizmet etmektir. İnsanlığın doğaya ve hayvanlara karşı tahripkâr tavrında, bu öğretilerin teşvik edici bir rolü olduğu düşünülmektedir. Ancak söz konusu dinî geleneklerde hayvanlar aynı zamanda, yaratıcılarıyla aralarında insandan bağımsız özel ve kutsal bir bağ olan, Tanrı'nın varlığına delil gösterilen, içsel değere sahip varlıklar olarak da sunulmaktadır.

Bu araştırmada sırasıyla Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'ın temel kutsal metinlerinde ve ikincil kaynaklarında hayvanların hangi bağlamlarda yer aldıkları incelenmiştir. Ardından bu dini geleneklerde hayvan hakları ve refahı bakımından yapılan güncel yorumlara yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hayvan Hakları, Hayvan Refahı, Yahudilik, Hristiyanlık, İslam, İnsan merkezcilik

ABSTRACT
Master's Thesis
The Position and Rights of Animals in the Semitic Traditions
Emine Bilge ERKOÇ

Dokuz Eylul University
Graduate School of Social Sciences
Department of Philosophy and Religious Sciences
Philosophy and Religious Sciences Program

Nowadays, interest in animal rights and animal welfare issues is increasing. It is seen that this increase in interest is especially influenced by the treatment of animals in industrial livestock farming and the significant share of the livestock industry in the ecological crisis, that is, both ethical and environmental concerns.

Semitic traditions such as Judaism, Christianity and Islam may also be subject to criticism arising from these concerns from time to time. Because it is generally accepted that these religious traditions offer a human-centered perception of the world. Accordingly, man is the master of the earth and has absolute authority and domination over all beings, including animals. In fact, the reason for their creation is to serve human happiness in the world. It is thought that these teachings have an encouraging role in humanity's destructive attitude towards nature and animals. But, in these religious traditions, animals are also presented as beings with intrinsic value, who have a special and sacred bond with their creator, independent of humans, and are evidence of the existence of God.

In this research, the contexts in which animals are included in the basic sacred texts and secondary sources of Judaism, Christianity and Islam, respectively, were examined. Then, current interpretations of animal rights and welfare in these religious traditions are included.

Keywords: Animal Rights, Animal Welfare, Judaism, Christianity, Islam, anthropocentrism

SEMİTİK GELENEKLERDE HAYVANLARIN KONUMU VE HAKLARI

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi

GİRİŞ	1
-------	---

BİRİNCİ BÖLÜM YAHUDİLİK’TE HAYVANLAR

1.1.TANAH’TA HAYVANLAR	5
1.1.1.Yaratılış Anlatısında Hayvanlar	5
1.1.2. Nuh Tufanı ve Sonrasında Hayvanlar	8
1.1.3. 613 Mitsvot’ta Hayvanlarla İlgili Hükümler	13
1.1.3.1. Hayvanlardaki Ebeveynlik Duygusuna Yönelik Emirler	14
1.1.3.2. Çalıştırılan Hayvanlara Yönelik Emirler	15
1.1.4. Hayvanların Varlıklar Âlemindeki Yeri	17
1.1.5. Hayvanlara Şefkat ve Merhamet Konulu Pasajlar	20
1.1.6. Tanah’ta Kurban	26
1.2. İKİNCİL KAYNAKLARDA HAYVANLAR	29
1.3. HAYVAN HAKLARINA YÖNELİK ÇAĞDAŞ YORUMLAR	32

İKİNCİ BÖLÜM HİRİSTİYANLIK’TA HAYVANLAR

2.1. YENİ AHİT’TE HAYVANLAR	39
2.1.1.Yeni Ahit’te Hayvanlara Alçakgönüllü ve Şefkatli Bakış	40

2.1.2.Yeni Ahit’te Sembolik Anlamlarıyla Hayvanlar	43
2.1.3.Yeni Ahit’te Kurban Ritüeli İle İlgili Olarak Hayvanlar	45
2.1.4. Hıristiyan Diyetinde Hayvanlar ve Vejetaryenlik	48
2.2. İKİNCİL KAYNAKLARDA HAYVANLAR	52
2.3. HAYVAN HAKLARINA YÖNELİK ÇAĞDAŞ YORUMLAR	57

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLAM’DA HAYVANLAR

3.1. KUR’AN-I KERİM’DE HAYVANLAR	62
3.1.1.Yaratılıştaki Konumu Bakımından Hayvanlar	63
3.1.2. Allah’ın Varlığına Delil Olarak Hayvanlar	65
3.1.3. İnsanlar Gibi Birer Ümmet Olarak Hayvanlar	68
3.1.4. Allah’ı Tesbih Eden Varlıklar Olarak Hayvanlar	69
3.1.4. Kur’an Kıssalarında Hayvanlar	70
3.1.5. Kurban İle İlgili Olarak Hayvanlar	72
3.2. İKİNCİL KAYNAKLARDA HAYVANLAR	74
3.3. HAYVAN HAKLARINA YÖNELİK ÇAĞDAŞ YORUMLAR	79
SONUÇ	82
KAYNAKÇA	86

GİRİŞ

Dinler Tarihi alanında semitik tabiri, Hz. Nuh'un oğullarından Sam'ın soyundan gelen Sami ırkına gönderilen İbrahim peygamberin ve onun soyundan gelen sonraki peygamberlerin dinlerini ifade etmektedir. Semitik dinlerin en eski halkası olan Yahudilik, Yahudiliği reddetmeye değil tamamlamaya geldiği iddiasıyla Hristiyanlık¹ ve her iki dinin kutsal metinlerinin tahrif edilmiş olsalar da Allah tarafından gönderildiğini tasdik eden² İslam, bazı temel farklılıklarına rağmen genel çerçeve itibarıyla benzer bir görünüm sunmaktadır. Ancak bu tezle alakalı en önemli ortak nokta, bu üç dini gelenekte de, doğaya ve hayvanlara insan merkezli bir bakışın hâkim olmasıdır. Bu bakışa göre yeryüzünde, insanın zirvede olduğu bir hiyerarşi vardır. İnsan, yaratılan en üstün varlıktır ve diğer her şey ona hizmet için yaratılmıştır.

İnsana ilk anda gurur veren, değerli hissettiren bu yaygın kanımızın, ekolojik ve etik açıdan ciddi sorunlar doğuran eylemlere kapı açtığı düşünülmektedir. Kendisini yeryüzündeki varlıkların efendisi olarak algılayan ve bugün artık 8 milyarı aşan nüfusuyla insanlık, doğa ve onun büyük bir parçası olan hayvanlar karşısında giderek daha tahripkâr bir tutum içerisine girmiştir. Artan talebimiz ve tüketimimiz, bizi, kendi eserimiz olan bir ekolojik krizle karşı karşıya getirmiştir.³

Bu durumu sayısal verilerle kısaca özetlemek gerekirse, nüfusumuzla orantılı olarak hızla artan gıda talebimiz sebebiyle, her yıl dünyada beslenmemiz için yetiştirilmiş olan yaklaşık 56 milyar kara hayvanı öldürülmektedir.⁴ Gıda ve Tarım Örgütü'nün (FAO) web sitesinde paylaştığı habere göre, hayvancılık endüstrisi, iklim krizinin sebebi olan toplam sera gazı salınımının yaklaşık %15'lik oranından sorumludur ve bu oran Avrupa'daki bireysel ve yük taşıyan kara araçlarının salınım oranlarından daha fazladır. Ayrıca su kaynaklarının yaklaşık %70'i endüstriyel et üretimi için kullanılırken, yeryüzündeki arazilerin yarısına yakınında hayvan yemi

¹ Matta 5:17.

² Maide 5:48.

³ Ali Alper Akyüz, "Yaşamsal Bilinmezlik: İklim Krizi ve Gıda", **Toplum ve Hekim Dergisi**, Cilt: 34 Sayı: 5, 2019, s.348.

⁴ Mehmet Koyuncu ve Hilal Akgün, Çiftlik Hayvanları ve Küresel İklim Değişikliği Arasındaki Etkileşim, **Uludağ Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi**, 2018, Cilt 32, Sayı 1, s.153.

üretimi ve otlatma yapılmaktadır.⁵ Tüm bu verilere göre tüketim alışkanlıklarımızı değiştirmemiz gerektiği anlaşılmaktadır.

Hayvansal gıdaların aşırı tüketimi yalnızca ekolojik değil, etik tartışmaları da gündeme getiriyor. Hayvancılık endüstrisinde, bizim gibi duyarlı ve hissedebilir canlılar olan hayvanlar, çoğu zaman yalnızca izlemeye bile tahammül edemeyeceğimiz muamelelere maruz kalıyor. Örneğin tavuklar biyolojik ritimlerini bozacak şekilde yaşamları boyunca güneş görmedikleri, yapay olarak aydınlatılan ve hareket alanlarını kısıtlayan çok dar alanlarda yetiştiriliyor. Erkek civcivler yumurta üretmeyeceklerinden dolayı doğar doğmaz öldürülüyor ve yem üretiminde kullanılıyor. Birbirlerini kızdırarak kavga etmelerini ve yaralanmalarını önlemek amacıyla tavukların gagaları çoğunlukla anestezi verilmeden kesiliyor.⁶ İnekler, koyunlar ve keçilerde süt verimliliğini arttırmak amacıyla doğumun hemen ardından yavruyla annenin ayrılması, süt verimi azaldığında suni yolla derhal tekrar hamile bırakılmaları, daha fazla et üretimi için gen teknolojileri, yapay gıda ve hormonlarla bazen iskeletlerinin taşıyamayacağı kadar irileştirilmeleri gibi uygulamalar da hayvancılık sektörüyle alakalı diğer etik tartışmalardır.⁷

İçinde bulunduğumuz iletişim ve sosyal medya çağında, bazen bu endüstrilerden sızan nahoş ve vicdan yaralayıcı görüntüler, kısa sürede yayılıyor ve tepki uyandırıyor. Sonuç olarak geldiğimiz noktada, hem iklim krizinin tüketim alışkanlıklarımızı değiştirmemiz gerektiği konusundaki artan baskısı, hem de iletişim araçlarının yaygınlaşması sonucu yükselen farkındalık ve duyarlılık seviyelerimiz, hayvan etiği tartışmalarına ilgiyi arttırmıştır.

Ancak bu etik ve ekolojik tartışmalar bağlamında, içinde bulunduğumuz durum, kimi zaman Semitik geleneklerin temel öğretilerine bağlanmaktadır. Yani kendimizi doğanın merkezine koyduğumuz bugünkü realitede, özellikle Yahudi-Hristiyan geleneğindeki yaratılış anlatısında yer alan, Tanrı'nın suretinde yaratılmış olan insana doğa üzerinde egemenlik verildiği, doğanın ve hayvanların insanlar için yaratıldığı gibi inançların etkili olduğu düşünülebilmektedir. Buna birkaç örnek sunmak gerekirse, Lynn White tabloyu şöyle özetliyor:

⁵ <https://www.fao.org/news/story/en/item/197623/icode/>, (23.06.2023)

⁶ Recep Külçü, "Endüstriyel Hayvancılığın Etik Eksende Sorgulanması", **Akademia Doğa ve İnsan Bilimleri Dergisi**, Cilt:5, Sayı:1, 2019, s.18-21.

⁷ İtir Güneş, "Cinsiyetçiliğin ve Türçülüğün Kesiştiği Nuktada Feminist Bir Mevzu Olarak İnsan Dışı Hayvanların Yaşam Hakkı", **Kilikya Felsefe Dergisi**, Sayı:1, 2022, s.129-130.

*Sonunda Âdem'i yaratan Tanrı, onu yalnızlıktan kurtarmak için Havva'yı yaratmıştı. İnsan, tüm hayvanlara isim vererek onlar üzerindeki hâkimiyetini kurdu. Tanrı, tüm varlıkları açıkça insanın yararına ve yönetimine bıraktı. Fiziksel yaratılıştaki hiçbir ögenin, insanın çıkarlarına hizmet etmekten başka bir amacı yoktu. Ve insanın bedeni topraktan yapılmış olsa da, o doğanın herhangi bir parçası değildi. O, Tanrı'nın suretinde yaratılmıştı. Sonuç olarak özellikle Batılı biçimiyle Hristiyanlık, dünyanın gördüğü en insan merkezli dindir. Ekoloji hakkında ne yaptığımız, insan-doğa ilişkisi hakkındaki fikirlerimize bağlıdır. Yeni bir din bulana veya eski dinimizi yeniden düşünene kadar daha fazla bilim ve teknoloji bizi mevcut ekolojik krizden çıkaramayacak.*⁸

Meseleyi ekolojik kriz bağlamında değil de hayvanlarla ilişkilerimiz açısından değerlendiren Peter Singer ise bu konuya dair düşüncelerini şöyle ifade ediyor:

*Batı'nın hayvanlara karşı tutumunun kökleri iki geleneğe dayanır: Yahudilik ve Antik Yunan. Bu kökler Hristiyanlıkta birleşti ve Avrupa'da Hristiyanlık aracılığıyla hüküm sürmeye başladı. Hayvanlarla olan ilişkilerimize dair daha aydınlanmış bir görüş, ancak yavaş yavaş, düşünürler kiliseden nispeten bağımsız konular almaya başladıkça ortaya çıktı. Yine de Avrupa'da 18. yüzyıla kadar sorgusuz sualsiz kabul edilen tutumlardan hala tam olarak kurtulmuş değiliz.*⁹

White ve Singer'in bu tartışmaları başlattığı yıllara göre, bugün ekolojik kriz ve hayvancılık endüstrisinin çeşitli kollarında hayvanların uğradığı zulümler hakkında daha çok şey bilmemize rağmen daha iyi durumda değiliz. Henüz kitlesel bir dönüşüm yaşanmamış olmasında, insanların felsefeden ya da bilimsel verilerden çok dini inançlarıyla motive olmalarının etkili olduğu düşünülebilir. Öncelikle dini inançlarına odaklanan insanlar için, dini geleneğin kaynaklarına dayalı bir delil, dini kaynaklara dayalı olmayan delillerden genellikle daha ikna edicidir.¹⁰

Kimberley Patton, bu dini geleneklerin hayvanlar konusunda son derece olumlu yorumlar içerdiğini, "hayvanları nesnelerden ziyade teolojik özneler olarak görmek için çok zengin kaynaklar" sağladığını ifade etmiştir.¹¹ Ancak ona göre, bu gelenekler içerisinde hayvanları teolojik özneler olarak görmemizi gerektirecek ve onlara karşı ahlaki sorumluluklarımızı hatırlatacak unsurları görmezden gelme eğilimindeyiz.

⁸ Lynn White, "The Historical Roots of Our Ecologic Crisis", **Science**, Cilt:155, Sayı:3767, 1967, s.1203-1207.

⁹ Peter Singer, **Animal Liberation: The Definitive Classic of the Animal Movement**, Open Road, New York, 1975, s.272.

¹⁰ Lisa Kemmerer, **Animals and World Religions**, Oxford University Press, Oxford, 2012, s.3.

¹¹ Kimberley Patton, "Animal Spirits: A Q&A with the Editors of a Remarkable New Book", **Best Friends**, 2007, s.30-33.

Çok da uzak olmayan bir gelecekte Yahudi, Hristiyan ve İslam geleneklerinin, hayvanlara bakışımız konusuna bir açıklık getirmesi gerekecek gibi görünmektedir. Bu tezin amacı, hayvan hakları konusundaki olumsuz imajlarına karşılık bu üç dini geleneğin literatüründe, hayvanlara bakışımızı olumlu yönde etkileyebilecek yorumların da var olduğunu ortaya koymak olacaktır. Bunun için öncelikle bu dinlerin birincil kaynakları olan, Tanah, Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an-ı Kerim'e bakılacaktır. Bu metinler incelenerek, hayvanların yaratılıştaki konumu ve varlıklar âlemindeki statüsüne dair çıkarımlar yapılmaya çalışılacaktır. Ayrıca bu kutsal metinlerde, hayvanlara karşı ahlaki sorumluluklarımızın neler olduğu, hayvanların manevi ve sembolik önemleri, hayvansal gıdalarla ilgili diyet kısıtlamaları ve kurban konularına değinilecektir.

Daha sonra ikincil kaynaklar olarak, Talmud, hadis külliyatı, ilmi haller, din adamlarının ve âlimlerin görüşleri, azizlerin ve manevi önderlerin yaşamları gibi kaynaklardan konuya dair yorumlar ve örnekler ortaya konulacaktır.

Son olarak bu dini geleneklerin bugünkü temsilcilerinin, hayvan hakları ve refahı, hayvanların ve doğanın korunması ve bu bağlamda vegan ve vejetaryen beslenme biçimlerine dair gündemlerine bakılacaktır. Konuya getirdikleri güncel yorumlar ve bu dinlerin mensuplarına yaptıkları çağrılar aktarılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

YAHUDİLİK'TE HAYVANLAR

Yahudilik, binlerce yıl boyunca, her biri Yahudi toplumunu ve geleneğini etkileyen çok çeşitli kültürel, sosyal, coğrafi ve siyasi koşullar altında gelişmiştir. Yahudiliğin hukuki, felsefi, mistik eserlerden, tefsir ve vaazlardan oluşan literatüründe hayvanlara dair çok sayıda referans bulunmaktadır.

Her din için geçerli olduğu gibi tek bir Yahudilik yoktur. Dolayısıyla Yahudiliğin tüm çeşitli tezahürlerinde doğru kabul edilecek ifadeler bulmak oldukça zordur. Burada amaç, hayvanların konumu, hakları, refahı ile ilgili belli başlı Yahudi temalarını ortaya koymak olacaktır.

1.1. TANAH'TA HAYVANLAR

İbranice'de Tora (Tevrat), Neviim (Peygamberler), Ketuvim (Mukaddes Yazılar) adlı kitapların baş harflerinin bileşiminden meydana gelen bir özel isim olan Tanah, bu metinlerin tümünü kapsamakta yani yirmi dört kitaptan oluşmaktadır.¹² Yahudiliğin temel kaynağı niteliğindeki Tanah'ta, hayvanların yaratılıştaki konumları, tufandan sonraki durumları, Yahudilerin sahip oldukları hayvanlara karşı sorumlulukları, kurban gibi konular ayrı başlıklar altında incelenecektir.

1.1.1. Yaratılış Anlatısında Hayvanlar

Tevrat'ta Tekvin 1 (Ruhbani) ve Tekvin 2'de (Yahvist) birbirinden farklı iki yaratılış anlatısı bulunmaktadır. Tekvin 1'de, Tanrı'nın başlangıçta yeri, birinci gün gece ve gündüzü, ikinci gün göğü, üçüncü gün denizi ve bitkileri, dördüncü gün Güneş, Ay ve yıldızları yarattıktan sonra; beş ve altıncı günde hayvanları ve insanları yarattığı şöyle anlatılmaktadır:

Tanrı, "Sular canlı yaratıklarla dolup taşsın, yeryüzünün üzerinde, gökte kuşlar uçuşsun" diye buyurdu. Tanrı büyük deniz canavarlarını, sulara kaynaşan canlıları ve uçan çeşitli varlıkları yarattı. Bunun iyi olduğunu gördü. Tanrı, "Verimli olun, çoğalın, denizleri doldurun, yeryüzünde kuşlar çoğalsın" diyerek onları kutsadı. Akşam oldu, sabah oldu ve beşinci gün oluştu.

¹² Yusuf Besalel, **Yahudilik Ansiklopedisi**, Gözlem Yayınları, III. Cilt, İstanbul, 2002, s.713.

Tanrı, “Yeryüzü çeşit çeşit canlı yaratık, evcil ve yabanıl hayvan, sürüngen türetsin” diye buyurdu. Ve öyle oldu. Tanrı çeşit çeşit yabanıl hayvan, evcil hayvan, sürüngen yarattı. Bunun iyi olduğunu gördü. Tanrı, “Kendi suretimizde, kendimize benzer insan yaratalım” dedi, “Denizdeki balıklara, gökteki kuşlara, evcil hayvanlara, sürüngenlere, yeryüzünün tümüne egemen olsun.” Tanrı insanı kendi suretinde yarattı, onu Tanrı’nın suretinde yarattı. Onları erkek ve dişi olarak yarattı. Onları kutsayarak, “Verimli olun, çoğalın” dedi, “Yeryüzünü doldurun ve denetiminize alın; denizdeki balıklara, gökteki kuşlara, yeryüzünde yaşayan bütün canlılara egemen olun. İşte yeryüzünde tohum veren her otu, tohumu meyvesinde bulunan her meyve ağacını size veriyorum. Bunlar size yiyecek olacak. Yabanıl hayvanlara, gökteki kuşlara, sürüngenlere –soluk alıp veren bütün hayvanlara– yiyecek olarak yeşil otları veriyorum.” Ve öyle oldu. Tanrı yarattıklarına baktı ve her şeyin çok iyi olduğunu gördü. Akşam oldu, sabah oldu ve altıncı gün oluştu.¹³

Görüldüğü gibi bu anlatıya göre insan, kara hayvanlarıyla birlikte altıncı gün yaratılmış olsa da en son ve Tanrı’nın suretinde yaratılmıştır. Dikkat çeken bir nokta olarak, yaratılan canlı cansız her varlıktan sonra “*Tanrı, bunun iyi olduğunu gördü*” ifadesi kullanıldığı halde insanın yaratılışından sonra bu ifade kullanılmıyor. Bu durum, insanın yaratılışının iyi olup olmadığını özgür iradesiyle kendisinin belirleyeceği şeklinde yorumlanmıştır.¹⁴

Öte yandan Tanrı’nın suretinde yaratılmış olan insan, yeryüzünde yaşayan bütün canlılara egemen kılınmıştır. Tanrı suretinde yaratılmış olmak, anlaşılacağı gibi görünümümüzle ilgili olarak değil genellikle içimizde ilahi bir unsur barındırmakla ilişkilendirilmiştir. İnsana atfedilen bu nitelik, onun egemen kılınmasını nasıl anlayacağımıza yönelik kritik bir öneme sahiptir. Pek çok Yahudi yorumcuya göre, buradaki fikir, Tanrı tüm yaratılmışlara karşı merhametli olduğuna göre, insanların da aynısını yapması gerektiği yönündedir.¹⁵ İnsan, adil ve merhametli Tanrı’nın hükmedeceği gibi hükmetmelidir.¹⁶

Roberta Kalechofsky ise, Sami diller uzmanı Yoel Arbeitman’ın bu pasajda geçen İbranice “*radâ*” kelimesinin “egemen olmak” dışında; çobanlık etmek, tarafsız bir şekilde yönetmek, eşlik etmek, ustalık etmek, yönlendirmek gibi pek çok anlama geldiğini söylediğini aktarmıştır. Kalechofsky’e göre içinde yaşadığımız yüzyılda

¹³ Tekvin 1:20-31.

¹⁴ Yasin Meral, “Yahudilikte Hayvanlar”, **Kutsal ve Hayvan**, (Ed. Süleyman Turan), Nobel Yayıncılık, İstanbul, 2020, s.214.

¹⁵ Lisa Kemmerer, **Animals and World Religions**, Oxford University Press, New York, 2012, s.178-180.

¹⁶ David Mevorach Seidenberg, “Animal Rights in the Jewish Tradition”, **The Encyclopedia of Religion and Nature**, (Ed. Bron R. Taylor ve diğerleri), Thoemmes Continuum, Bristol, 2005, s. 64-66.

paradigma, hiyerarşi kavramından eşitlik kavramına doğru kaymıştır ve bu durum modern aklın hayvanlara yönelik bu eşitsiz anlayışı kabul etmesini zorlaştırmaktadır.¹⁷

Öbür taraftan insanlara ve soluk alıp veren tüm hayvanlara yiyecek olarak bitkilerin verilmesi yani herkes için vejetaryen bir diyet öngörülmesi, bu egemenliğin hayvanlar üzerinde bugün kurduğumuz hâkimiyetle aynı anlama gelmediğini düşündürmektedir. Burada ne insanların hayvanları ne de hayvanların birbirini yemek için öldürmediği barışçıl bir ortam resmedilmektedir. Tanrı ancak ne yiyeceğimizi açıkladıktan sonra yaratılış tamamlanır ve ancak o zaman Tanrı, yaratılışın “çok iyi” olduğunu belirtir. Bu haliyle yaratılış, Tanrı’nın tam da istediği gibi, müthiş bir uyum içindedir, olumsuz veya eksik hiçbir şey yoktur. Tanrı’nın mahlûkat için ilk ve ideal planı budur.¹⁸ Haham Umberto Cassuto (1883-1951) bu pasajı şöyle yorumluyor:

*Canlı yaratıkları ve onların hizmetini, geçiminizi teşvik edebilmek için kullanmanıza izin verilir; ama içlerindeki yaşam gücünü hor göremez ve etlerini yemek için onları öldüremezsiniz; uygun diyetiniz sebze yemeği olacaktır. Et yemenin burada özel olarak yasaklanmadığı doğrudur ancak yasak açıkça anlaşılmalıdır.*¹⁹

Tekvin 2’de ise Tanrı’nın yeri ve göğü yarattıktan sonra ilk olarak Âdem’i ve daha sonra Aden bahçesinde yalnız kalmaması için diğer varlıkları yarattığı şöyle anlatılır:

*“RAB Tanrı Âdem’i topraktan yarattı ve burnuna yaşam soluğunu üfledi. Böylece Âdem yaşayan varlık oldu.”*²⁰

*“RAB Tanrı Aden bahçesine bakması, onu işlemesi için Âdem’i oraya koydu.”*²¹ Sonra, “Âdem’in yalnız kalması iyi değil” dedi, “Ona uygun bir yardımcı yaratacağım.” RAB Tanrı yerdeki hayvanların, gökteki kuşların tümünü topraktan yaratmıştı. Onlara ne ad vereceğini görmek için hepsini Âdem’e getirdi. Âdem her birine ne ad verdiyse, o canlı o adla anıldı. Âdem bütün evcil ve yabanıl hayvanlara, gökte uçan kuşlara ad koydu.²²

Burada ilk anlatıdaki gibi bir egemenlik ifadesi olmasa da, hayvanların Âdem yalnız kalmasın diye yaratılması ve onlara Âdem’in isim vermesi, yine hiyerarşik bir durumun varlığını hissettirmektedir. Hayvanlar bir yandan tıpkı Âdem gibi topraktan

¹⁷ Roberta Kalechofsky, “Hierarchy, Kinship, and Responsibility: The Jewish Relationship to the Animal World”, **A Communion of Subjects: Animals in Religion, Science, and Ethics**, (Ed. Paul Waldau, Kimberley Patton), Columbia University Press, New York, 2006, s.93.

¹⁸ Richard H. Schwartz, **Judaism and Vegetarianism**, Lantern Books, New York, 2001, s.2.

¹⁹ Umberto Cassuto, **A Commentary On The Book Of Genesis**, çev. Israel Abrahams, Jerusalem Magnes Press, I. Cilt: From Adam to Noah, Jerusalem, 1961, s.58.

²⁰ Tekvin 2:7.

²¹ Tekvin 2:15.

²² Tekvin 2:18-20.

yaratılan ve ona arkadaş olarak önerilecek kadar değerli varlıklar olarak sunulurken, hemen arkasından Âdem'in hayvanlar içerisinde kendisine uygun bir yardımcı bulamadığı da bildirilir. Yine de bu ikinci yaratılış anlatısının, insan-hayvan ilişkisini egemenlik kavramından ziyade arkadaşlık üzerinden açıkladığı düşünülebilir.

Tekvin 2 varlıklar âlemindeki görev ve konumumuzu, Tekvin 1'e göre daha açık bir biçimde özetlemektedir: Tanrı, Aden bahçesini işlemesi ve ona bakması için Âdem'i oraya yerleştirdi. Haham Samson Raphael Hirsch, Tekvin 2'deki anlatıya dayanarak, insanların "Dünyaya hizmet etmek (çalışmak) ve dünyayı korumak" için yaratıldığı sonucuna varmıştır.²³ Böyle bakıldığında, Tekvin 2 insanı, mahlûkatın "efendisi" değil "sorumlu hizmetkârı" olarak ortaya koymaktadır.

Theodore Hiebert'e göre, Yahvist anlatı (Tekvin 2) başlangıca dair daha fazla bilgi verse de, daha yakın tarihli Ruhban anlatısı (Tekvin 1) yaratılış konusunda kaynak olmak bakımından Yahvist anlatının önüne geçmiştir. Hiebert, bu durumu Ruhban anlatısını ilk sayfaya yerleştiren düzenlemeye bağlamaktadır. Ona göre okuyucular yaratılışı anlamak için çoğunlukla ya sadece Ruhban anlatısıyla yetinmiş ya da Yahvist anlatıyı da bu pencereden değerlendirmiştir.²⁴

İki yaratılış anlatısının da, hayvanların yaratılış amacı ve yeryüzündeki konumu bakımından ve günümüz perspektifinden, hayvanlar adına olumsuz bulunabilecek imalar içerdiği açıktır. Ancak insanların hayvanlara ve doğaya yönelik tahrip edici tavrında, daha çok Ruhban anlatısındaki "tüm hayvanlara egemen olma" ifadesinin etkili olduğu düşünülürse, Hiebert'in iddiası haklı görünmektedir. Yine de bu iki yaratılış anlatısında, Âdem ve hayvanların topraktan yani aynı özden yaratılmış olması, hayvanların Âdem'e arkadaş olarak önerilmesi, egemenlik söylemine karşılık kimsenin birbirini yemek için öldürmediği barışçıl bir ortamın resmedilmesi, insan-hayvan ilişkileri açısından hayvanların lehine kabul edilebilecek hususlardır.

1.1.2. Nuh Tufanı ve Sonrasında Hayvanlar

Tekvin'in ilk bölümlerinde, yeryüzü, bitkiler, hayvanlar ve Âdem yaratıldıktan sonra, Âdem'e ve tüm hayvanlara yiyecek olarak yeşil otlar, tohumlar ve ağaçlardaki

²³ Rabbi Samson Rafael Hirsch, **Nineteen Letters**, (Çev. Rabbi Bernard Drahman), Feldheim Pub., Jerusalem, 1969, Letter 4, s.38-39.

²⁴ Theodore Hiebert, **The Yahvist's Landscape**, Oxford University Press, Oxford, 1996, s.31-32

meyveler verilmişti. İlerleyen bölümlerde Âdem'in soy ağacı anlatıldıktan sonra, insanların çoğaldığından ve ilahi varlıkların insan kızlarıyla evlenmesinden dünyaya gelen varlıklardan söz edilir. Rab yeryüzüne bakar, kötülüğün yayılmasından, insanın aklının hep kötülükte olmasından dolayı rahatsızlık duyar ve insanı yarattığına pişman olur. Ancak bu pişmanlığından ötürü sadece insanları değil yarattığı tüm hayvanları da yok etmeye karar verdiği şöyle ifade edilir: *“Yarattığım insanları, hayvanları, sürüngenleri, kuşları yeryüzünden silip atacağım. Çünkü onları yarattığıma pişman oldum.”*²⁵

Nuh, kötülük ve zorbalığın böyle yaygın olduğu bir dönemde dürüstlüğü, çağdaşları arasındaki kusursuzluğuyla Tanrı'nın takdirini kazanmış bir kimse olarak resmedilir. Tanrı, sahip olduğu olumlu niteliklerden dolayı Nuh'a şöyle seslenir:

*Kendine gofer ağacından bir gemi yap. İçini dışını ziftle, içeriye kamaralar yap. Gemiye şöyle yapacaksın: Uzunluğu üç yüz, genişliği elli, yüksekliği otuz arşın olacak. Pencere de yap, boyu yukarıya doğru bir arşını bulsun. Kapıyı geminin yan tarafına koy. Alt, orta ve üst güverteler yap. Yeryüzüne tufan göndereceğim. Göklerin altında soluk alan bütün canlıları yok edeceğim. Yeryüzündeki her canlı ölecek. Ama seninle bir antlaşma yapacağım. Oğulların, karın, gelinlerinle birlikte gemiye bin. Sağ kalabilmeleri için her canlı türünden bir erkek, bir dişi olmak üzere birer çifti gemiye al. Çeşit çeşit kuşlar, hayvanlar, sürüngenler sağ kalmak için çiftler çiftler sana gelecekler. Yanına hem kendin, hem onlar için yenebilecek ne varsa al, ilerde yemek üzere depola.”*²⁶

*“RAB Nuh'a, “Bütün ailenle birlikte gemiye bin” dedi, “Çünkü bu kuşak içinde yalnız seni doğru buldum. Yeryüzünde soyları tükenmesin diye, yanına temiz sayılan hayvanlardan erkek ve dişi olmak üzere yedişer çift, kirli sayılan hayvanlardan birer çift, kuşlardan yedişer çift al.”*²⁷

*“Nuh, oğulları Sam, Ham, Yafet, Nuh'un karısıyla üç gelini tam o gün gemiye bindiler. Onlarla birlikte her tür hayvan –evcil hayvanların, sürüngenlerin, kuşların, uçan yaratıkların her türü– gemiye bindi. Soluk alan her tür canlı çiftler çiftler Nuh'un yanına gelip gemiye bindi.”*²⁸

Bu pasajlarda hayvanlarla ilgili dikkat çeken noktalardan ilki kötülük yapanlar insanlar olduğu halde hayvanların da yeryüzünden silinecek olmasıdır. Bu durum geleneksel yoruma uygun şekilde hayvanlar insanlar için yaratıldığından; insanlar yoksa onların varlığının da bir anlamı olmadığı şeklinde anlaşılmıştır: *“Sanhedrin, 108a: Noah zamanındaki Tufan'da insanlar günahları nedeniyle yok olmuşlardı.*

²⁵ Tekvin 6:8.

²⁶ Tekvin 6:14-21.

²⁷ Tekvin 7:1-3.

²⁸ Tekvin 7:13-15.

Hayvanların da yok edilmesinin nedeni neydi? Tanrı, hayvanları insanın işine yarasın diye yaratmıştı. İnsan olmadıktan sonra onlara da bir gereksinme kalmamıştı."²⁹

Ancak diğer taraftan tufandan sonraki yaşam için seçilen insanlar ve hayvanların burada eşit muamele gördüğü söylenebilir. Tufan'dan önce insanlar ve hayvanlar gemiye eşit şartlarda binmişlerdir.³⁰ Ayrıca Nuh'un söz konusu hayvanlar üzerinde bir yönlendirmesi olmamış, aksine hayvanlar gemiye kendiliklerinden daha doğrusu Tanrı'nın yönlendirmesiyle gelip binmişlerdir. Buradan Tanrı'nın tufanla ilgili Nuh'u ve ailesini gözettiği gibi hayvanları da gözettiği anlaşılmaktadır.

Anlatıya göre kırk gün süren tufan dolayısıyla yeryüzündeki tüm dağlar sular altında kalmış, tüm hayvanlar ve insanlar yok olup gitmiş, yeryüzü yüz elli gün sular altında kalmıştır. *"Sonra Tanrı, Nuh'u ve gemideki evcil ve yabanıl hayvanları anımsadı. Yeryüzünde bir rüzgâr estirdi, sular alçalmaya başladı.*"³¹

Yeryüzünün durumunu anlamak için gönderdiği güvercin, ağzında bir zeytin dalıyla dönünce Nuh, suların çekilmeye başladığını anlar. Tanrı'nın *"Gemiden çıkın... Kendinle birlikte tüm hayvanları da çıkar"*³² emriyle hepsi yeryüzüne dağılırlar. Ancak tufandan sonra insan-hayvan ilişkilerine dair önemli bir dönüm noktası yaşanır:

Tanrı, Nuh'u ve oğullarını kutsayarak, "Verimli olun, çoğalıp yeryüzünü doldurun" dedi, "Yerdeki hayvanların, gökteki kuşların tümü sizden korkup ürkecek. Yeryüzündeki bütün canlılar, denizdeki bütün balıklar sizin yönetiminize verilmiştir. Bütün canlılar size yiyecek olacak. Yeşil bitkiler gibi, hepsini size veriyorum. Yalnız kanlı et yemeyeceksiniz, çünkü kan canı içerir."³³

Hatırlanacağı gibi daha önce insan da dâhil hareket eden tüm canlılar için yiyecek olarak yeşil otlar verilmişken, artık canlıların yemek için birbirini öldürmelerine izin verildiği anlaşılmaktadır. İlk bakışta bu pasaj, tufandan sonra tüm canlıların yönetiminin tamamen insana bırakıldığı şeklinde yorumlanabilir. Özellikle tüm hayvanların artık insandan korkup ürkecek olduğu ifadesi bu üstünlüğü vurgular gibi görünmektedir. Zaten Yahudi geleneğinde bu ifadeler çoğunlukla bu şekilde anlaşılmıştır ve bugünkü gerçeklik de ağırlıklı olarak bu anlayışla uyumludur.

Fakat Yahudi literatüründe, yine aynı pasajı hayvanlar lehine imalar taşır şekilde yorumlayan din bilginleri de vardır. Öncelikle et yeme izni hemen "kanlı et

²⁹ Besalel, s.707.

³⁰ Meral, s.216.

³¹ Tekvin 8:1.

³² Tekvin 8:15-17.

³³ Tekvin 9:1-4.

yemeyeceksiniz” şeklinde kısıtlanmıştır. Eti kandan arındırma emrine, benzer ifadelerle Tevrat’ta birçok defa rastlanmaktadır. Çünkü “...kan yaşamdır...”³⁴ Yenilebilir hale gelmesi için hayvandan canın/kanın alınması gerekir ve Talmud’da bu iş için ayrıntılı bir süreç anlatılır.³⁵

Muhafazakâr bir haham olan Samuel H. Dresner (1923–2000), beslenme yasaları hakkında yorum yaparken şunları belirtir: “*Kaşrut’un öğrettiği kanın alınması, tüm et yeme eyleminin aslında sadece bir taviz ve uzlaşma olduğunun sürekli olarak farkına varmamızı sağlayacak en güçlü yollarından biridir. Bize yaşama saygıyı öğretir.*”³⁶

Haham Umberto Cassuto tufandan sonraki bu kısıtlamaları şöyle yorumluyor:

*Görünüşe göre Tevrat prensip olarak et yemeye karşıydı. Nuh ve soyunun et yemesine izin verildiğinde, bu, kanlı etin yasaklanmasına bağlı bir tavizdi. Bu kısıtlama, yaşam ilkesine [“çünkü kan hayattır”] saygı gösterilmesi ve gerçekte etin tamamen yasak olması gerektiğini ima ediyordu. Bu kısmi yasak, daha önceki etin tümünden yasak olduğu durumu hatırla tutmak için tasarlanmıştır.*³⁷

Yahudi literatünde Tanrı’nın insanlık için gerçekte belirlediği ideal diyet etin dâhil olmadığını en güçlü şekilde savunulardan biri de İsrail devletinden önceki ilk Aşkenazi Baş Hahamı Abraham Isaac Kook’tur. Kook (1865-1935), et yeme izninin geçici bir taviz olduğuna inanıyordu. Ona göre merhametli Tanrı’nın hayvanların yemek için öldürülmesine sonsuza dek izin verdiği düşünülemezdi. Ancak insanlık bu dönemde zaten Tanrı’nın yüksek ideallerini yaşamaya hazır değildi. İnsanlar ahlaken o kadar alçalmıştı ki canlı hayvandan et koparıp yemeye teşebbüs ediyorlardı. Buradaki “*kanlı et yemeyeceksiniz...*” emri, etin kandan arındırılmasının yanında hayvanın öldüğünden emin olmak gerektiği anlamına gelmektedir.³⁸

Nitekim Yahudiliğe göre Nuhîliğin (Yahudi olmayan fakat tek tanrı inancına sahip dindar kimseler) yedi şartından sonuncusu “*Canlı hayvandan et koparıp yememek*”tir. Ve bu hüküm rabbiler tarafından Tekvin’in 9. babından çıkarılmıştır. Maimondes'in belirttiğine göre bu yedi kanunun altısı daha önce Âdem’e verilmiş,

³⁴ Tesniye 12:23.

³⁵ Schwartz, s.5.

³⁶ Samuel Hayim Dresner, **The Jewish Dietary Laws: Their Meaning For Our Time**, The Burning Bush Press, New York, 1959, s.29.

³⁷ Cassuto, s.58.

³⁸ Abraham Isaac Kook, **A Vision of Vegetarianism and Peace**, (Ed. Rabbi David Kohen ve Çev. Jonathan Rubenstein), 1961, <https://archive.org/details/AVisionOfVegetarianismAndPeace/mode/2up>, s.6, (27.06.2023).

canlı hayvandan et koparıp yememe kanunu Nuh'un dinine ilave edilmiştir.³⁹ Bu durum insanların ilk defa bu derece düşük bir ahlaki seviyeye geldiğini ve bu yasağın bir tedbir olduğunu düşündürmektedir.

İşte Kook'a göre insanlar bu derece düşük bir ruhsal ve ahlaki seviyede olduklarından, onlara önce insan hayatına değer vermeyi, insanlar arası ilişkileri düzenlemeyi öğretmek gerekiyordu. Eğer et yeme yasağı devam etseydi, et yeme şehvetine kapılan insanlar, insan eti yemekten de geri durmayacak kadar vahşileşebilirdi. Kook hayvanları yemek için kesme iznini, insanların vejetaryen beslenmeye ve orijinal ahlaki statülerine geri döneceği daha parlak bir çağa kadar geçerli, geçici bir muafiyet olarak görüyordu.⁴⁰

Polonyalı haham Isaak Hebenstreit, Tanrı'nın içerdiği zulüm nedeniyle insanların et yemesini istemediğini iddia etmiştir. Ona göre insanlar hiçbir canlıyı öldürmemelidir. Tanrı tufan felaketinden sonra bitki örtüsünün gördüğü zarar ve dolayısıyla yaşanacak besin kıtlığı gibi koşullar nedeniyle et yemeye geçici olarak izin vermiştir.⁴¹ Bu görüşü savunanların ortak kanaatine göre zaten Tanrı, katı kaşerut yasalarıyla, Yahudilerin hayvansal ürünler yeme iznini büyük ölçüde sınırlandırmıştır.

Tekvin 9'daki anlatıya göre Tanrı tufan sonrası bir ahit yapar:

Tanrı Nuh'a ve oğullarına şöyle dedi: "Sizinle ve gelecek kuşaklarınızla, sizinle birlikteki bütün canlılarla –kuşlar, evcil ve yabanıl hayvanlar, gemiden çıkan bütün hayvanlarla– antlaşmamı sürdürmek istiyorum. Sizinle antlaşmamı sürdüreceğim: Bir daha tufanla bütün canlılar yok olmayacak. Yeryüzünü yok eden tufan bir daha olmayacak." Tanrı şöyle sürdürdü konuşmasını: "Sizinle ve bütün canlılarla kuşaklar boyu sonsuza dek sürecek antlaşmamın belirtisi şu olacak: Yayımı bulutlara yerleştireceğim ve bu, yeryüzüyle aramdaki antlaşmanın belirtisi olacak. Yeryüzüne ne zaman bulut göndersem, yayım bulutların arasında ne zaman görünse, sizinle ve bütün canlı varlıklarla yaptığım antlaşmayı anımsayacağım: Canlıları yok edecek bir tufan bir daha olmayacak. Ne zaman bulutlarda yay görünse, ona bakıp yeryüzünde yaşayan bütün canlılarla yaptığım sonsuza dek geçerli antlaşmayı anımsayacağım." Tanrı Nuh'a, "Kendimle yeryüzündeki bütün canlılar arasında sürdüreceğim antlaşmanın belirtisi budur" dedi.⁴²

Görüldüğü gibi bu pasajda Tanrı'nın ahdinin sadece insanlığı değil tüm canlıları kapsadığı tam yedi kez vurgulanmıştır. Burada insanlar, "tüm canlılar"

³⁹ Baki Adam, **Yahudilik ve Hristiyanlık Açısından Diğer Dinler**, Pınar Yayınları, İstanbul, 2002, s.24-25.

⁴⁰ Kook, s.6-7.

⁴¹ Rabbi Isaak Hebenstreit, **Graves of Lust** (Hebrew), Rzeszow, Poland, 1929, s.6'dan aktaran Schwartz, s.6.

⁴² Tekvin 9:8-17.

kategorisinin bir üyesi konumundadır.⁴³ Bu ahit söz konusu olduğunda Tanrı'nın hayvanları da insanlar gibi muhatap kabul ettiği, aralarında bir ayrım gözetmediği söylenebilir.

1.1.3. 613 Mitsvot'ta Hayvanlarla İlgili Hükümler

Yahudilikte her Yahudi'nin yerine getirmekle yükümlü olduğu kabul edilen emir veya kurallara mitsva (çoğulu mitsvot) denir. Geleneksel olarak 613 mitsvot vardır ve bunlardan 365 tanesi yapılmaması gereken işleri, 248 tanesi ise yapılması gereken işleri ifade eder. 613 mitsvot, Tanrı ile İsrailoğulları arasındaki akit gereği uyulması gereken emirlerden oluşmaktadır. Bu emirlerden bazıları sadece kadınları, bazıları sadece erkekleri, bazıları ise sadece kohenleri bağlarken, zamana veya mekâna bağlı olarak uygulanması gereken emirler de vardır. Örneğin sadece mabette yerine getirilebilecek olan “*korban*” ile ilgili mitsvalar, Bet Amikdaş'ın yıkılışından beri işlevini yitirmiştir. Bugün hala uygulanabilirliğini koruyan yaklaşık 270 mitsvot vardır.⁴⁴

613 mitsvottan yaklaşık 138 tanesi hayvanlarla ilişkilidir. Ancak bunların hepsi bu tezin konusu olan hayvan hakları veya hayvan refahı ile ilgili olmadığı gibi çoğunluğu –yukarıda da belirtildiği gibi artık uygulanmıyor da olsa- kurban edilecek hayvanlarda aranan özellikler, kurban ritüelinin kuralları, etin nasıl veya kimler tarafından yenmesi gerektiği gibi konuları içermektedir.⁴⁵

Bununla beraber hayvan refahı açısından olumlu imalar taşıyan emirler de vardır. Bu emirler hayvanlardaki ebeveynlik duygusuna saygı duymayı gerektirenler ve hayvanların çalışma koşullarını düzenleyenler şeklinde iki grupta ele alınabilir. Burada, bugünün dünyasında pek çok Yahudi'nin geçmişte yaşayan çoğu insan gibi tarlasında çalıştırmak veya etinden, sütünden faydalanmak üzere hayvan kullanmadığını belirtmek gerekir. Bu anlamda söz konusu emirler bugün çoğu Yahudi için pek bir anlam taşımıyor gibi görünebilir. Ancak günümüzde başlı başına bir sektör haline gelen hayvancılıkta, hayvanlara nasıl muamele edildiğinin, bu emirler ışığında

⁴³ Kemmerer, s.190.

⁴⁴ Besalel, s.415

⁴⁵ Berel Dov Lerner, “Religion and Animals: Judaism”, **Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare**, (Ed. Marc Bekoff), 2.baskı, Greenwood Press, California, 2010, s.468.

Yahudiliğin gündemine gireceğini söyleyebiliriz. Zira bu emirlerde hayvanlar, yavrularıyla ilişkilerine özen gösterilmesi, iyi muamele edilmesi ve sıkıntılarına çözüm bulunması gereken varlıklar olarak sunuluyor.

1.1.3.1. Hayvanlardaki Ebeveynlik Duygusuna Yönelik Emirler

Yahudilikte, insanlardaki ebeveyn-çocuk ilişkisine verilen önem, belli bir ölçüde hayvanlardaki ebeveyn-çocuk ilişkisine de uzanmaktadır. Bu başlık altında bu konuya dair üç emirden söz edilecektir.

Bunlardan ilki Tanah'ta iki kez tekrarlanmış olan, *“Oğlağı anasının sütünde haşlamayacaksınız”*⁴⁶ emridir. Maimonides, bu yasağın putperest ayinlerle ilgili olabileceğinden şüphelenmişse de bununla ilgili bir kayda rastlayamadığını belirtmiş, ancak yine de sütte pişirilmiş eti, annesinin sütünde yavrusunu pişirmeyi vahşi bulmuş, bunu “kaba, iğrenç” bir yemek olarak yorumlamıştır.⁴⁷

Ortodoks Haham Kook bu emri, *“Oğlağın yaratılışından maksat sizin oburluğunuz değil ve sütün de sizin arzularınızı tatmin edecek bir çeşni olması amaçlanmamıştır. Tıpkı annelerinizin sizin büyümenizi sağlayan sütü gibi hayvanın sütü de yavrusunu beslemesi için tasarlanmıştır”*⁴⁸ şeklinde yorumlamıştır. Ona göre bu emir, hayvanların varlığına ve ihtiyaçlarına saygı duymayı öğretmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca uzun vadede, insanlığın entelektüel gelişimi sonucu, et ve süt için hayvanları kullanmaktan vazgeçilmesine zemin hazırlamaktadır.

Hayvanlardaki ebeveynlik duygusuna yönelik burada bahsedilecek ikinci emir, *“Hayvanla yavrusunu aynı gün kesmeyeceksiniz”*⁴⁹ emridir. Maimonides'e göre bu emir, insanın potansiyel gaddarlığını frenlemeyi ve yavruların annenin gözü önünde öldürülmesini engellemeyi amaçlamaktadır. Ona göre bir hayvan yavrusunun öldürüldüğünü gördüğünde çok büyük bir acı çeker. Bu acı ile insanın yavrusu için çektiği acı arasında hiçbir fark yoktur. Çünkü annenin yavrusuna duyduğu şefkat ve

⁴⁶ Çıkış 23:19, Çıkış 34:26.

⁴⁷ Moses Maimonides, *The Guide for the Perplexed*, (Çev. M. Friedländer), 2. Baskı, Varda Books, Illinois(USA), 2002, s.371.

⁴⁸ Kook, s.22-23.

⁴⁹ Levililer 22:28.

merhamet, akılla değil duyguyla ilgilidir. Ve bu insana mahsus bir özellik değildir, evcilleştirdiğimiz hayvanlar da yavrusunu tanır ve onun için acı çeker.⁵⁰

Son olarak “*Yavru kuşu almadan önce annesini uzağa gönder. Yuvasından çıkarılan anne kuşu serbest bırak!*”⁵¹ şeklindeki emir, hayvanlardaki ebeveynlik duygusuna yönelik hassasiyetin, sadece evcilleştirilen hayvanlara has olmadığını göstermektedir. Yavruyu almadan önce annenin gönderilmesi, yine onun acı çekmesini önlemeyi veya en azından yavrusunun çalınmasına şahit olmasını engellemeyi amaçlamaktadır. Öte taraftan anne kuşun serbest bırakılması türün devamını sağlayacaktır ki bu da Yahudilikte biyolojik çeşitliliğe verilen öneme işaret etmektedir.⁵²

Bu emirlerden ve yorumlarından, Yahudilikte hayvanların da ebeveynlik duygularının tanınması ve bu duygulara saygı duyulması gerektiği anlaşılmaktadır. Ebeveynlik duyguları söz konusu olduğunda hayvanların, insanlarla benzer hassasiyetler gösterdiği ve aynı şekilde acı çektiği kabul edilmektedir.

1.1.3.2. Çalıştırılan Hayvanlara Yönelik Emirler

Yahudi yasaları bir hayvana sahip olan veya hayvan çalıştıran her Yahudi’ye bazı yükümlülükler getirmiştir. Hayvanların çalışma koşullarını şefkatli bir şekilde ele alan bir dizi yasa vardır.

“*Farklı cinsten iki hayvanı birlikte çalıştırma!*”⁵³ emri, insanların tarla sürmek için örneğin bir eşek ve öküzü yan yana çalıştırmasını yasaklamıştır. Bu yasağa dair yapılan yorumlardan birine göre bu yasağın sebebi, hayvanların diğer türlerin üyeleriyle yakın temasa geçtiğinde strese girmeleridir. Üstelik daha zayıf olan hayvan, daha güçlü olana ayak uydurmakta zorlanacak ve eziyet çekecektir.

Öte yandan “*Harman döven öküzün ağzını bağlamayacaksın!*”⁵⁴ emriyle, insani çıkarlar için çalıştırılan hayvanların üzerinde çalıştığı yiyecekten yemesini engellemek yasaklanmıştır. Bu kuralın bir sonucu olarak bir yük hayvanının taşıdığı

⁵⁰ Maimonides, The Guide, s.372.

⁵¹ Tesniye 22:6-7.

⁵² Lerner, s.471.

⁵³ Tesniye 22:10.

⁵⁴ Tesniye 25:4.

veya meşgul olduğu şeyden yemesine izin verilmelidir.⁵⁵ Bu adeta insan için sarf ettiği çabanın karşılığıdır.

*“Kardeşinin eşiğini ya da sığırını yolda düşmüş gördüğünde, görmezlikten gelme. Hayvanı ayağa kaldırması için kesinlikle kardeşine yardım edeceksin”*⁵⁶ emri hem insanlarla hem de hayvanlarla ilişkilere yönelik düşünülebilir. Burada hem bir Yahudi’nin diğer bir Yahudi’yi müşkül bir durumda yalnız bırakmaması hem de düşmüş bir hayvanın ayağa kalkmasına yardım etmesi emrediliyor.

*“Sizden nefret eden kişinin eşiğini yük altında çökmüş görürseniz, kendi haline bırakıp gitmeyecek, ona yardımcı olacaksınız”*⁵⁷ emrinde ise bu yardımlaşmanın sadece diğer Yahudilerin hayvanlarını kapsamadığı anlaşılıyor. Buradan düşmüş hayvana yardım etmenin sadece sahibi bir Yahudi olduğu için değil hayvana merhametten de kaynaklanması gerektiği sonucu çıkarılabilir.

Öte yandan Yahudilikteki bu 613 emrin geniş bir bölümü Şabat’ta ve bayramlarda çalışmanın yasaklanmasıyla ilgilidir. Bu yasaklar köleleri ve hayvanları da kapsıyor:

*Altı gün çalışacak, yedinci gün dinleneceksiniz. Böylece hem öküzünüz, eşiğiniz dinlenir, hem de kadın kölenizin oğulları ve yabancılar rahat eder.”*⁵⁸
*“Ama yedinci gün bana, Tanrın RAB’be Şabat Günü olarak adanmıştır. O gün sen, oğlun, kızın, erkek ve kadın kölen, öküzün, eşiğin ya da herhangi bir hayvanın, aranızdaki yabancılar dâhil, hiçbir iş yapmayacaksınız. Öyle ki, senin gibi erkek ve kadın kölelerin de dinlensinler.”*⁵⁹

Görüldüğü gibi Şabat günü hayvanların da dinlenmesine izin verilmesi gerekiyor. Buna ek olarak bir Yahudi hayvanını Şabat’ta çalışmaya zorlayabilecek Yahudi olmayan birine de kiralayamaz veya ödünç veremez.⁶⁰ Ancak Şabat günü çalışma yasağının bir istisnası olarak Yahudiler Şabat günü hayvanlarının yararına olan belirli işleri yapabilir. Örneğin sağılmadığında acı çektiği için ineklerini sağmalarına izin verilmiştir.⁶¹

⁵⁵ Aaron S. Gross, “Jewish Animal Ethics”, **The Oxford Handbook of Jewish Ethics and Morality**, (Ed. Elliot N. Dorff ve Jonathan K. Crane), Oxford University Press, New York, 2013, s.423.

⁵⁶ Tesniye 22:4.

⁵⁷ Çıkış 23:5.

⁵⁸ Çıkış 23:12.

⁵⁹ Tesniye 5:14.

⁶⁰ Moses Maimonides, **Mishnah Torah**, Çev. Eliyahu Touger, https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/682956/jewish/Mishneh, (21.02.2023), Laws of Shabbat 20, s.3.

⁶¹ Lerner, s. 470.

Sonuç olarak Yahudilikte, hayvanların insanlar tarafından çalıştırılmasına izin verilmiş olmakla beraber çalıştırılan hayvanların refahının gözetilmesi emredilmiştir. Hayvanların kendi güçlerine denk, kendi türünden hayvanlarla birlikte çalıştırılması ve bu sırada ihtiyaçlarının gözetilmesi gerekmektedir. Ayrıca Şabat günü çalışma yasağına rağmen bir Yahudi, zor durumda bir hayvan gördüğünde ona mutlaka yardım etmelidir. Bunlardan yola çıkarak, Yahudilikte hayvanların çeşitli duygu ve ihtiyaçlarına duyarlı olmanın temel bir prensip olduğu söylenebilir.

1.1.4. Hayvanların Varlıklar Âlemindeki Yeri

Daha önce Tekvin'in ilk bölümlerindeki yaratılış anlatılarında insanlarla hayvanların arkadaş olarak sunulduğu veya hayvanın insana yardımcı olarak yaratıldığı belirtilmişti. Nuh Tufanı anlatısında ise, Tufan sırasında Tanrı'nın insanlarla hayvanlar arasında bir fark gözetmediği ve Tufan sonrasında Tanrı'nın tüm canlılarla yaptığı anlaşmasında defalarca insanlar ve tüm hayvanları aynı şekilde muhatap aldığı, ahdini tüm canlılarla yaptığı vurgulanmıştı. Bu örnekler yeryüzünü ve canlıları insan merkezli değil Tanrı merkezli ele almanın daha doğru olacağını göstermektedir. Bunlar dışında Tanah, yaratılan tüm dünyanın Tanrı'ya ait olduğunu açık bir dille de ifade eder:

*"RAB'bindir yeryüzü ve yeryüzündeki her şey, dünya ve dünya üzerinde yaşayanlar..."*⁶²

*"Gökler, yeryüzü ve üzerindeki her şey, Tanrınız RAB'bindir!"*⁶³

"Çünkü ormandaki her hayvan, tepelerdeki sığırlar benimdir!"

*"Dağlardaki tüm kuşları tanırım, tarladaki tüm yaratıklar benim!"*⁶⁴

*"Yeryüzü benimdir; sizlerse(İsrailoğulları), benim yanımda oturan yabancı konuklarımsınız."*⁶⁵

Yahudi dini gelenekleri İsrailoğulları'na, Tanrı'nın yarattığı çeşitli türlere, ayrıca Tanrı'ya ait olduğu ve iyi olduğu için tüm yeryüzüne saygı duymayı ve onları korumayı öğretir.⁶⁶ Tüm varlıklarla beraber yeryüzünün insana değil Tanrı'ya ait olması dışında, Tanah'ta insanla hayvan arasındaki benzerliği ve kader ortaklığını ortaya koyan çarpıcı bir örnek de vardır:

⁶² Mezmurlar 14:1.

⁶³ Tesniye 10:14.

⁶⁴ Mezmurlar 50:10-11.

⁶⁵ Levililer 25:23.

⁶⁶ Schwartz, s.23.

İnsanlara gelince, “Tanrı hayvan olduklarını görsünler diye insanları sınıyor” diye düşündüm. Çünkü insanların başına gelen hayvanların da başına geliyor. Aynı sonu paylaşıyorlar. Biri nasıl ölüyorsa, öbürü de öyle ölüyor. Hepsi aynı soluğu taşıyor. İnsanın hayvandan üstünlüğü yoktur. Çünkü her şey boş. İkisi de aynı yere gidiyor; topraktan gelmiş, toprağa dönüyor.”⁶⁷

Süleyman’a ait sözler olduğu kabul edilen bu pasajda aralarındaki farklara rağmen insan ve hayvanın mahlûk ve ölümlü olma kaderini paylaştığı, insanın ilahi ve üstün bir varlık değil yalnızca diğer hayvanlar gibi sıradan bir varlık olduğu vurgulanmıştır. Metin, insanın kibrinin ve kendini diğerlerinden farklı ve üstün kabul etme eğiliminin farkında görünüyor fakat bunun aksini savunuyor.

Tanah, insanların hayvanları kendilerinden aşağı görmeye ve insanın diğer türlere göre Tanrı’ya daha yakın olduğuna inanmaya meyilli olduklarını kabul eder.⁶⁸ Eyüp Kitabında kendini ve yaptığı güzel işleri uzun uzun anlatacak kadar kendini beğenen fakat yaptığı bu işlere karşılık hayal kırıklığına uğramış olan Eyüp, düştüğü zelil durumu anlatırken “Çakalların kardeşi oldum, baykuşların arkadaşı oldum”⁶⁹ der. Çünkü önceden kendisini sevip sayan insanlar onu terk etmiştir ve arkadaş olarak çevresinde yalnızca hayvanlar kalmıştır. Tanrı Eyüp’ün bu serzenişine karşılık, “Ben dünyanın temellerini attığımda neredeydin?/Hadi biliyorsan anlat”⁷⁰ der. Ardından Tanrı, yarattığı dünyanın ihtişamına evrendeki her varlık türünden ama en çok hayvanlar âleminde örnekler verir:

“Kim mısırtıurnasına bilgelik, horoza anlayış verdi?”⁷¹

“Kuzguna yiyeceğini kim sağlıyor, yavruları Tanrı’ya feryat edip, açlıktan kıvrandığı zaman?”⁷²

“Dağ keçilerinin ne zaman doğurduğunu biliyor musun?

Geyiklerin yavruladığı zamanı sen mi gözlüyorsun?

Sen mi sayıyorsun doğuruncaya dek geçirdikleri ayları?

Doğurdukları zamanı biliyor musun?”⁷³

“Yaban öküzü sana kulluk etmek ister mi?

Geceyi senin yemliğinin yanında geçirir mi?”⁷⁴

“Sen mi ata güç verdin,

Dalgalandıran yeleği boynuna giydirdin?”⁷⁵

“Atmaca senin bilgeliğinle mi süzülüyor,

⁶⁷ Vaiz 3:18-20.

⁶⁸ Kemmerer, s.180.

⁶⁹ Eyüp 30:29.

⁷⁰ Eyüp 38:4.

⁷¹ Eyüp 38:36.

⁷² Eyüp 38:41.

⁷³ Eyüp 40:1-2.

⁷⁴ Eyüp 40:9.

⁷⁵ Eyüp 40:19.

*Kanatlarını güneye doğru açıyor?
Kartal senin buyruğunla mı yükseliyor,
Yuvasını yükseklerle kuruyor?”⁷⁶*

Bunlara ek olarak hangi hayvan oldukları ya da neyi sembolize ettikleri tartışmalı olan Behemoth ve Leviathan’ı örnek gösterir. İkisi de son derece güçlü ve ihtişamlı olarak tasvir edilen bu varlıklar, yalnızca Tanrı’nın hâkim olabildiği ancak insanın ve diğer tüm hayvanların çekindiği varlıklardır. Behemoth bir kara hayvanı, Leviathan ise denizde yaşayan bir hayvan olarak anlatılır:

*“Seninle birlikte yarattığım Behemot’a bak, sığır gibi ot yiyor.”⁷⁷
“Tanrı’nın yapıtları arasında ilk sırayı alır, yalnız Yaratıcısı ona kılıçla yaklaşır.”⁷⁸
“Livyatan’ı çengelle çekebilir misin, dilini halatla bağlayabilir misin?”⁷⁹
“Onu yakalamak için umutlanma, görünüşü bile insanın ödünü patlatır.
Onu uyandıracak kadar yürekli adam yoktur, öyleyse benim karşımda kim durabilir?”⁸⁰*

Belki günümüzde insanlık su aygırı olduğu düşünülen Behemoth’a ya da Livyatan gibi devasa timsahlara yukarıda sayılan her şeyi yapabilir. Ancak pasaj Tanrı’nın onları yaratmaktaki amacının bu olmadığını hatırlatır. Bu canlılar için “Seninle beraber/senin gibi yarattığım” tabirini kullanan Yaratıcı, onların yaşamını yalnızca kendisinin kontrol edebileceğini söylüyor. Bu durum bugünkü insan merkezli bakış açısıyla uyuşmaz.

Zira Eyüp Kitabında Tanrı tarafından anlatılan büyüleyici doğa sahneleri karşısında, kibirli bir adam ilahi olanın gerçekte ne olduğunu anlar ve bu süreçte kendi küçüklüğünü, etten kemikten ve toprak olmaya mahkûm bir beden olduğunu idrak eder. Tanrı’nın suretinde yaratılmış olsa bile en nihayetinde yaratılışın bir parçası olduğunu anlar ve bu durumu alçakgönüllülükle kabul eder: “Sözümü geri alıyorum ve tövbe ediyorum. Toprak ve külden başka bir şey değilim”⁸¹

Eyüp kitabında Tanrı, çeşit çeşit hayvanların dağlarda ve ormanlarda nasıl oynadıklarını, eğlendiklerini ve kendisinin lütfuyla nasıl beslenip çoğaldıklarını uzun uzun anlatır. Hayvanların insan ihtiyaçlarını karşılamak için yaratılmış olmaları bir

⁷⁶ Eyüp 40:26-27.

⁷⁷ Eyüp 40:15.

⁷⁸ Eyüp 40:19.

⁷⁹ Eyüp 41:1.

⁸⁰ Eyüp 41:9-10.

⁸¹ Eyüp 42:6.

yana, tamamen kendileri ve Yaratıcıları için burada olduklarına dikkat çekilir. Tanah bu pasajda bize hayvanların insanlardan bağımsız olduğunu ve bağımsız kalmak istediklerini söyler.⁸² Üstelik buna güç yetiremeyeceğini belirterek, kibirlenen insana küçüklüğünü ve sınırlarını hatırlatır. Sonuç olarak gerek yaratılış öyküsünde, gerek Nuh Tufanı anlatısında insana atfedilen Tanrı suretinde yaratılmış olma ve yöneticilik sıfatları, Tanah bütünüyle ele alındığında sınırsız bir ayrıcalıktan çok bir sorumluluğa işaret etmektedir. Bütün bunlar ışığında insanı merkeze alan bir evren anlayışından ziyade Tanrı'yı merkeze alan bir anlayış daha uygun olacaktır.⁸³

Bu pasajlardan, özellikle yaratılış anlatısında insana verilen egemenlik statüsünün, kibirli bir şekilde ele alınamayacağı açıkça anlaşılmaktadır. İnsan, onu diğer hayvanlardan farklı kılan çeşitli özelliklerine karşılık, nihayetinde tıpkı onlar gibi toprak olacak bir varlıktır. Tıpkı insan gibi yeryüzündeki her şey yaratıcıya aittir ve onun tarafından rızıklandırılmaktadır. Dolayısıyla varlıklar âlemi içerisinde insana son derece mütevazı bir rol düşmekte, insanla hayvan arasında keskin ve hiyerarşik bir ayrım vurgulanmamaktadır.

1.1.5. Hayvanlara Şefkat ve Merhamet Konulu Pasajlar

Hayvanlara karşı şefkat, Yahudi dini geleneklerinde bir gerekliliktir.⁸⁴ Tanah'ta, 613 emre kaynaklık eden pasajların dışında, Tanrı'nın hayvanları şefkatle gözettiği, hayvanlara karşı şefkatli ve merhametli olmanın övüldüğü, böyle kimselerin ödüllendirildiği, hayvanlara zalimce davrananlarınsa kınandığı başka pasajlar da vardır.

Örneğin Yunus Kitabında Tanrı, Yunus'u halkının kötülükleriyle bilinen Ninova'ya gönderir ve bu halkı uyarmasını ister. Yunus bu zor görevden kaçmak için bulduğu bir gemiye biner. Çıkan fırtına üzerine neredeyse boğulmakta olan gemiciler, fırtınanın sebebinin Yunus olduğunu anlayınca onu denize atarlar. Üç gün Tanrı'nın gönderdiği bir balığın karnında yaşayan Yunus, üç günün sonunda yine Tanrı'nın emriyle balık tarafından karaya kusulur. Tanrı, Yunus'a Ninova halkını uyarma

⁸² Kemmerer, s.193.

⁸³ Daniel Swartz, "Jews, Jewish Texts, And Nature: A Brief History", Roger Gottlieb(Ed.), **This Sacred Earth: Religion, Nature, Environment**, Taylor & Francis Books, New York, 2004, s.97.

⁸⁴ Kalechofsky, s.93.

görevini hatırlatır ve bu defa Yunus Rabbin sözüne uyar. Ninova halkına bu kentin kırk gün sonra helak olacağını söyleyince, halk hemen inanır korkuyla oruç tutmaya ve tövbe etmeye başlar. Tanrı Ninova halkının kötülükten vazgeçtiğini görünce onları helak etmekten vazgeçer. Yunus bu duruma gücenip öfkelenir ve olacakları izlemek üzere kentin doğusuna gidip kendisine bir çardak kurar. Tanrı ona gölge etmesi için bir keneotu bitkisi verir ancak bir bitki kurdu keneotunu yer. Yunus buna da sinirlenince Tanrı ile aralarında şöyle bir diyalog geçer:

Tanrı “Keneotu yüziünden öfkelenmeye hakkın var mı?” dedi. Yunus, “Elbette hakkım var, ölesiye öfkeliyim” diye karşılık verdi. RAB, “Keneotu bir gecede çıktı ve bir gecede yok oldu” dedi, “Sen emek vermediğin, büyütmediğin bir keneotuna acıyorsun da, ben Ninova’ya, o koca kente acımayayım mı? O kentte sağını solundan ayırt edemeyen yüz yirmi bini aşkın insan, çok sayıda hayvan var.”⁸⁵

Burada Tanrı’nın Ninova kentine kıyamamasının sebebi olarak sadece insanları değil çok sayıda hayvanı da anması, onun hayvanları da tıpkı insanlar gibi gözettiğini göstermektedir. Ayrıca Yunus’a keneotu üzerinden ders vermesi de dikkate değerdir. Keneotuna hiçbir emek vermemiş olan Yunus’un onu nasıl sahiplendiğini vurgulayan Tanrı; aslında kendisinin yarattığı varlıklarla kurduğu bağı ve dolayısıyla onlara hissettiği şefkati göstermeye çalışmaktadır. Tanrı ile hayvanlar arasındaki bu müşfik bağa işaret eden başka pasajları da şöyle sıralayabiliriz: *“Doğruluğun ulu dağlara benzer, adaletin uçsuz bucaksız enginlere. İnsanı da, hayvanı da koruyan sensin, ya RAB.”⁸⁶ “RAB herkese iyi davranır, şefkati bütün yarattıklarını kapsar.”⁸⁷ “O yiyecek sağlar hayvanlara, bağrıışan kuzgun yavrularına.”⁸⁸*

Yahudi geleneklerine göre, Tanrı’nın suretinde yaratılan insan, her konuda olduğu gibi bu konuda da yaratılışına layık olmaya çalışmalıdır. *“Doğru kişi hayvanıyla ilgilenir, ama kötü kişinin sevecenliği bile zalimdir”⁸⁹* diyen Tanah’ta, hayvanlara şefkatli ve duyarlı yaklaşım, iyi ve doğru insan olmanın temel ölçütlerinden biri kabul edilmiştir.⁹⁰ Örneğin, İshak’ın karısı olarak Rebeka’nın seçilmesinde, onun insanlara olduğu kadar hayvanlara karşı da duyarlı ve misafirperver davranması belirleyici olmuştur. İbrahim iyice yaşlanınca, en yaşlı ve sorumluluk sahibi uşağını

⁸⁵ Yunus 4:9-11.

⁸⁶ Mezmurlar 36:6.

⁸⁷ Mezmurlar 145:9.

⁸⁸ Mezmurlar 147:9.

⁸⁹ Özdeyişler 12:10.

⁹⁰ Gross, s.423.

çağırıp “Oğlum İshak’a kız almak için benim ülkeme, akrabalarımın yanına gideceksin”⁹¹ der. Bu görevi yerine getirmek üzere, yanına on deve vererek uşağı Aram-Naharayim’e gönderir. Uşak görevi hakkıyla yerine getirebilmek, efendisinin akrabalarına ulaşmak ve doğru kızı seçmek konusunda endişelenir ve Rabbe şöyle dua eder: “Efendim İbrahim’e iyilik et. İşte, pınarın başında bekliyorum. Kentin kızları su almaya geliyorlar. Birine, ‘Lütfen testini indir, biraz su içeyim’ diyeceğim. O da, ‘Sen iç, ben de develerine içireyim’ derse, bileceğim ki o kız kulun İshak için seçtiğin kızdır. Böylece efendime iyilik ettiğini anlayacağım.”⁹²

O daha duasını bitirmeden, İbrahim’in kardeşi Nahor’un torunu olan Rebeka, omuzunda su testisiyle gelir. Onun kim olduğundan habersiz uşak, hemen kızın yanına gider ve kendisine biraz su vermesini rica eder. Rebeka, uşağın duasına uygun yanıt verir: “Rebeka, “İç, efendim” diyerek hemen testisini indirdi, içmesi için ona uzattı. Ona su verdikten sonra, “Develerin için de su çekeyim” dedi, “Kanıncaya kadar içsinler.” Çabucak suyu hayvanların teknesine boşalttı, yine su çekmek için kuyuya koştu. Adamın bütün develeri için su çekti.”⁹³

Böylece onun İshak için doğru eş olduğunu anlayan uşak, kızla konuşunca onun İbrahim’in kardeşinin torunu olduğunu öğrenir ve iyice emin olur. Kıza ve ailesine hediyeler verip rızalarını aldıktan sonra, Rebeka’yı evlenmek üzere İshak’a götürür. Bu anlatıda görüldüğü üzere uşak, hem İbrahim’in akrabalarına hem de İshak için doğru eş olacak kıza ulaşmak üzere, kızın sadece kendisine değil develerine karşı da düşünceli olmasını ölçüt olarak belirlemiştir. 1913’ten 1946’daki ölümüne kadar Birleşik Krallık Hahambaşısı olarak görev yapmış olan Joseph Herman Hertz, Tevrat tefsirinde bu durumu şöyle yorumluyor:

Kız kendi inisiyatifıyla develere su önerdi. Böyle yapması, hassas bir kalbin kanıtı olacaktır. Hayvanlara karşı şefkat, Yahudiliğin üzerinde durduğu bir erdemdir. Talmud, bir insanın hayvanlarına yemek vermeden önce yemeğine oturmaması gerektiğini bildirir. Eliezer’in, İshak’a eş seçerken karakter güzelliğini kriter yapmaya karar vermesi dikkate değerdir.”⁹⁴

⁹¹ Tekvin 24:4.

⁹² Tekvin 24:13-14.

⁹³ Tekvin 24:18-20.

⁹⁴ Joseph Herman Hertz, **The Pentateuch and Haftorahs**, 2.baskı, Soncino Press, London, 1960, s.83.

Burada Yahudilik, insanlara kendi ihtiyaçlarını karşılamadan önce, kendilerine bağımlı ve muhtaç olan hayvanların ihtiyaçlarına yönelmenin önemini öğretiyor.⁹⁵ Hayvanlara yönelik şekat ve duyarlılık sadece hoş bir özellik olarak sunulmuyor, Rebeka'nın kaderini tayin eden unsur olarak vurgulanıyor.⁹⁶

Benzer şekilde Musa da susamış hayvanlara karşı yardımsever tavrı sayesinde övülmüş ve eş olarak seçilmiştir. Firavun'dan korunmak için Midyan yöresine giden Musa, bir kuyunun başında otururken, babalarının sürüsünü sulamak için gelen yedi kız görür. Bir grup oban, onların hayvanları için su çekmesine engel olmaya çalışır. Ancak Musa kızların yardımına koşup çobanları kovar ve hayvanları kendisi sular. Kızlar eve dönünce olan biteni öğrenen babaları Musa'yı yemeēē aēırır ve kızlarından birini onunla evlendirir.⁹⁷

Tanah'ta merhametli karakterler övülürken, hayvanlara karşı zorba tavırlar içinde bulunan karakterler de kötü örnek olarak gösterilmektedir. Yakup lmeden önce yaptığı son konuşmasında, ailenin durumundan ve geleceēinden bahsetmek üzere tüm oēullarını yanına aēırır. O sırada oēulları şimon ve Levi hakkında şöyle der:

*şimon'la Levi kardeştir, kılıçları şiddet kuser.
Gizli tasarılarına ortak olmam, toplantılarına katılmam.
Çünkü fkelenince adam öldürdüler, canları istedikçe sığırları sakatladılar.
Lanet olsun öfkelerine, çünkü şiddetlidir.
Lanet olsun gazaplarına, çünkü zalimcedir.*⁹⁸

Yakup'un fkelenedike insan öldüren, keyfi olarak hayvanları sakatlayan bu iki oēlunun öfkesini, gazabını lanetlemesi önemlidir. Özellikle hayvanlara verdikleri zararın da metinde yer alması, zulmün sadece insana deēil hayvana yapıldığında da kabul edilemez olduēunu gösterir.

Hayvanlara zorba davranışların eleřtirildiēi başka bir pasajda, řsrailoēulları'nı lanetlemek üzere aēırılan ve yola çıkan Balam, eēēini dövmesi zerine Tanrı'nın meleēi tarafından azarlanır. Kalabalık ve askeri açıdan başarılı řsrailoēulları'nın kendi ülkesinden geçecek olmasından endişelenen Moav Kralı Balak, kâhin Balam'ı řsrailoēulları'nı lanetlemesi için kendi ülkesine davet eder. nce bu teklifi reddeden Balam, ikinci defa daha saygın önderler gelince onlarla yola çıkar.

⁹⁵ Elijah Judah Schochet, **Animal Life in Jewish Tradition: Attitudes and Relationships**, KTAV, New York, 1984, s.155.

⁹⁶ Kalechofsky, s.95.

⁹⁷ ıkış 2:15-17.

⁹⁸ Tekvin 49:5-7.

Tanrı onun yola çıkmasına kızar ve bir meleğini gönderir. Balam'ın eşegi yolda kılıcıyla meleği görünce irkilir ve yoldan sapıp bir tarlaya girer. Balam eşegini döve döve onu yola döndürür. Ancak bir süre sonra iki yanı duvarlı bir yolda melek yine görünür. Eşek korkuyla geri çekilince Balam'ın ayağı duvara sürter ve eşeğin bu hareketine anlam veremeyen adam yine hayvanı döver. Son olarak dar ve dönüşü olmayan bir yolda melek yine görünür ve ne yapacağını bilemeyen eşek yere çöker. Balam yine öfkelenir ve değneğiyle eşeği döver. Bunun üzerine:

RAB eşeği konuştu. Eşek Balam'a, "Sana ne yaptım ki, üç kez beni böyle dövdün?" diye sordu. Balam, "Benimle alay ediyorsun" diye yanıtladı, "Elimde kılıç olsaydı, seni hemen öldürürdüm." Eşek, "Bugüne dek hep üzerine bindiğin eşek değil miyim ben?" dedi, "Daha önce sana hiç böyle davrandım mı?" Balam, "Hayır" diye yanıtladı.⁹⁹

Eşek burada Rabbin izniyle dile gelir ve uzun yıllardır verdiği hizmeti hatırlatır, sahibine meydan okur. Bu konuşmadan sonra Rab Balam'ın gözlerini açar ve adam meleği görür, eğilip yüzüstü kapanır. Bu defa da eşeğin hesabını Rabbin meleği sorar: *"RAB'bin meleği, "Neden üç kez eşeğini dövdün?" diye sordu, "Ben seni engellemeye geldim. Çünkü gittiğin yol seni yıkıma götürüyor. Eşek beni gördü, üç kez önümden saptı. Eğer yoldan sapmasaydı, seni öldürür, onu sağ bırakırdım."¹⁰⁰*

Melek burada, Rabbin eşek aracılığıyla verdiği mesajı yineler ve Balam'ın şiddetli zulmünün hesabını sorar. Eşek olmasaydı Balam'ı öldüreceğini ama o durumda bile masum eşeğe zarar vermeyeceğini belirtir. Balam cehaleti sonucu yaptığı işlerin farkına varır ve utanır. Bu pasajda Tanrı sadık bir yük hayvanına insana vermediği görme yeteneğini vermiş, uğradığı zulmün hesabını hem eşeği dile getirerek hem de meleği aracılığıyla sormuştur.

Tanah bu hikâyede Balam'a ve aslında insanlığa, hayvanlarla olan ilişkimizde sabırsızlığın, zulmün ve sertliğin hoş görülmeceğini bir eşek ve bir melek aracılığıyla öğretir.¹⁰¹ Davranışlarının sebebini anlayamadığımız ve onaylamadığımız zamanlarda bile onlara karşı öfke ve şiddet kınanmıştır. Bu hikâyede her yerde sahipleri tarafından istismara uğrayan yük hayvanları adına dokunaklı ve anlamlı bir savunma yer alır.¹⁰²

⁹⁹ Sayılar 22:28-30.

¹⁰⁰ Sayılar 22:32-33.

¹⁰¹ Kemmerer, s.177.

¹⁰² Lewis G. Regenstein, **Replenish the Earth**, Crossroad Pub, New York, 1991, s.24.

Son olarak Yahudi inancına göre Yahudiler, Tanrı'nın amaçlarını yerine getirecek şekilde yaşamayı amaçlamalıdır ve Tanrı'nın amaçları barışçıldır.¹⁰³ Yahudi kutsal yazıları, mükemmel bir barış dünyasından geldiğimizi ve başka bir mükemmel dünyaya doğru gittiğimizi söyler.¹⁰⁴ Peygamber İşaya, Tanrı'nın barışçıl krallığının eninde sonunda yeryüzüne geri döneceğini, yaşamı dönüştüreceğini ve “insanlar arasında olduğu kadar, insanlar ve hayvanlar âlemi arasında da mükemmel bir barış” zamanı getireceğini vaat eder.¹⁰⁵ Bu gelecekteki Barışçıl Krallık, Tanah'ta birçok türün uyum içinde yaşadığı bir yer olarak şöyle tasvir edilir:

*Onun döneminde kurtla kuzu bir arada yaşayacak,
Parsla oğlak birlikte yatacak,
Buzağı, genç aslan ve besili sığır yan yana duracak,
Onları küçük bir çocuk güdecek.
İnekle ayı birlikte otlayacak,
Yavruları bir arada yatacak.
Aslan sığır gibi saman yiyecek.
Emzikteki bebek kobra deliği üzerinde oynayacak,
Sütten kesilmiş çocuk elini engerek kovuğuna sokacak.
Kutsal dağımın hiçbir yerinde
Kimse zarar vermeyecek, yok etmeyecek.
Çünkü sular denizi nasıl dolduruyorsa,
Dünya da RAB'bin bilgisiyle dolacak.”¹⁰⁶*

Bu Barışçıl Krallık vizyonu, Hoşea ve Eyüp kitaplarında da sunulmaktadır. Hoşea, Tanrı'nın “*karadan yayı, kılıcı ve savaşı da sürgün edeceği bir zamanda*” “*kırdaki hayvanlarla, göklerin kuşlarıyla ve yerin sürüngenleriyle*” gelecek bir ahdi tebliğ eder. “*Böylece [Tanrı] onları güven içinde yatıracaktır.*”¹⁰⁷ Eyüp Kitabı ayrıca insanların ne hayvanları öldüreceği ne de onlardan korkacağı, “*kır hayvanlarıyla ancak dost olacağı*”¹⁰⁸ bu zamanı haber verir.

Yahudi dinsel gelenekleri, insanların sadece bu günü beklemekle kalmayıp, Tanrı'nın Barışçıl Krallığını oluşturmak için çalışması gerektiğini hatırlatır: “*Dostluk [barış] arayın ve onun peşinden gidin.*”¹⁰⁹ Varlıklara ve evrene ilişkin Yahudi

¹⁰³ Schwartz, s.95.

¹⁰⁴ Louis Arthur Berman, **Vegetarianism and the Jewish Tradition**, KTAV, New York, 1982, s.8'den aktaran Kemmerer, s.181.

¹⁰⁵ Rabbi Shear Yashuv Cohen, “Rabbinic Endorsement”, Schwartz, xix-xx.

¹⁰⁶ İşaya 11:6-9.

¹⁰⁷ Hoşea 2:18.

¹⁰⁸ Eyüp 5:23.

¹⁰⁹ Mezmurlar 34:15.

vizyonları, barışçıl bir dünyayla, insanların ve tüm canlıların birlikte uyum içinde, sömürü ve kan dökülmeden yaşadığı bir dünya ile başlar ve biter.¹¹⁰

Yukarıda verilen Rebeka ve Musa örneğine göre, hayvanlara karşı duyarlı bir kalbin Yahudi geleneğinde olumlu karşılandığını hatta insanın kaderini olumlu yönde etkileyebilen bir haslet olduğunu söyleyebiliriz. Diğer taraftan babaları Yakup tarafından hayvanlara gereksiz yere acı vermesiyle kınanan Şimon ve Levi, eşeğini dövdüğü için Tanrının meleği tarafından azarlanan Balam, Yahudilikte hayvanlara eziyet vermenin hoş karşılanmadığını ve ciddi bir kabahat olarak algılandığını gösterir. Bunlar dışında Yunus, Mezmurlar ve Özdeyişler’de, bizzat Tanrı’nın tüm hayvanlara şefkat duyduğu açıkça ifade edilir.

1.1.6. Tanah’ta Kurban

Diğer pek çok toplumda olduğu gibi Yahudi toplumunda da kurban, en önemli ibadetlerden biri olarak görülmüş ve Tanah’ta da çeşitli yönleriyle ele alınmıştır. Kurbanı ifade etmek için en çok bağışlamak veya vermek anlamındaki “*minha*”, yaklaştıran şey anlamındaki “*gorban*”, yakmalık sunular için kullanılan yükselen şey anlamına gelen “*olah*”, boğazlanan şey anlamında “*zebah*” terimleri kullanılmıştır.¹¹¹ Tanah’a göre Âdem’in oğulları Habil ile Kayin’e kadar uzanan kurban, tarihsel süreç içerisinde amacına ve uygulanış biçimine göre farklılaşmış ve çeşitlenmiştir.¹¹²

Yahudilikte kurban, temiz ve uygun hayvanların boğazlanması veya çeşitli yiyecek ve içeceklerin sunulması şeklinde kanlı ve kansız kurban olarak uygulanmıştır. Ayrıca kurbanlar zamanına göre günlük, haftalık, aylık ve yıllık olarak sunulmuştur.¹¹³ Genel olarak en makbulü sığır ve dana olmakla beraber koç, kuzu, keçi, güvercin ve kumru en yaygın kurbanlık hayvanlar olmuştur.¹¹⁴ Yahudilikte kurban geleneği, bazı dönemlerdeki farklı uygulamalarla birlikte Kudüs’teki mabedin

¹¹⁰ Kemmerer, s.182.

¹¹¹ G. L. Lasebikan, “Eski Ahit’te Kurban”, (Çev. Ahmet Güç), **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt:7, Sayı:7, 1998, s.577.

¹¹² Ahmet Türkan, “Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam’da Kurban”, **II. Uluslararası İslam Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu: Kurban**, (Ed. Ahmet Ekşi ve diğerleri), Ensar Neşriyat, Kocaeli, 2022, s.39.

¹¹³ Ahmet Güç, “Kurban”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:26, Ankara, 2002, s.433-435.

¹¹⁴ Özer Çetin, **Kurbanla İle İlgili İnanç ve Tutumlar**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2008, s.50.

70 yılında Romalılar tarafından yıkılışına kadar sürdürülmüştür. Ancak mabet olmadan kurbanın da hakkıyla gerçekleştirilemeyeceği düşüncesiyle günümüzde uygulanmamaktadır.¹¹⁵ Ortodoks Yahudiler Mesih geldiğinde kurbanın kaldığı yerden devam edeceğine inanırken; Muhafazakâr ve Reformist Yahudiler, günümüzde kurbanın Yahudi günlük yaşamında herhangi bir karşılığı olmadığından uygulamaya dönülemeyeceğini düşünmektedir.¹¹⁶

Tanah'ta kurbanlık hayvanın cinsini, yaşını, nasıl ve ne zaman kurban edileceğini, ne şekilde takdim edileceğini, hangi parçaların kimler tarafından yenileceğini ayrıntılarla anlatan çok sayıda pasaj bulunmaktadır. Ancak tezin konusu gereği burada bu pasajlara tek tek yer verilmeyecektir. Öte yandan yine Tanah'ta yer alan fakat hayvan kurban etme geleneğini övmek ve teşvik etmenin aksine kınayan ve pek bilinmeyen bazı başka pasajlara dikkat çekilmeye çalışılacaktır.

Öncelikle Tanah'ta kurban, ne kadar sık anılmış ve ayrıntılarıyla anlatılmış bir ibadet olsa da, Tanrı'nın kurbanın şekilsel şartlarıyla yerine getirilmesinden çok, alçakgönüllülüğe, doğruluğa ve adalete önem verdiği, Mezmurlar'da ve Süleyman'ın Özdeyişlerinde vurgulanır:

*Çünkü sen kurbandan hoşlanmazsın,
Yoksa sunardım sana,
Yakmalık sunudan hoşnut kalmazsın.
Senin kabul ettiğin kurban alçakgönüllü bir ruhtur,
Alçakgönüllü ve pişman bir yüreği hor görmezsin, ey Tanrı.”
“RAB kendisine kurban sunulmasından çok,
Doğruluğun ve adaletin yerine getirilmesini ister”¹¹⁷*

Davut ve Süleyman'dan sonraki büyük peygamberlerden Yeşaya ve Yeremya, küçük peygamberlerden Amos ve Hoşea'nın kitaplarında, hayvan kurbanının açıkça kınandığını ve anlamsız bulunduğunu görüyoruz.¹¹⁸ Yeşaya'da Tanrı İsrailoğulları'na şöyle der:

*Kurbanlarınızın sayısı çokmuş, Bana ne? ' diyor RAB,
'Yakmalık koç sunularına, besili hayvanların yağına doydum.
Boğa, kuzu, teke kanı değil istediğim, huzuruma geldiğinizde
Avlularımı çiğnemenizi mi istedim sizden?*

¹¹⁵ Yünni Sezen, **Kurban ve Din**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2004, s.162.

¹¹⁶ Mustafa Şahin, **Solomon Schecter ve Muhafazakâr Yahudilik**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2021, s.34.

¹¹⁷ Özdeyişler 21:3.

¹¹⁸ Norm Phelps, “Religion, History And The Animal Protection Movement”, **Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare**, Ed. Marc Bekoff, Greenwood Press, California, 2010, s.482.

*Anlamsız sunular getirmeyin artık, buhurdan iğreniyorum.
Ellerinizi açıp bana yakardığınızda, gözlerimi sizden kaçıracağım.
Ne kadar çok dua ederseniz edin dinlemeyeceğim, elleriniz kan dolu.*¹¹⁹

Yine Yeşaya'nın son bölümünde Tanrı şöyle diyor:

*Sığır boğazlayan, adam öldüren gibidir,
Davar kurban eden, köpek boynu kıran,
Tahıl sunusu getiren, domuz kanı sunan,
Anma sunusu olarak günnük yakan, putperest gibidir.
Evet, bunlar kendi yollarını seçtiler,
Yaptıkları iğrençliklerden hoşlanıyorlar.*¹²⁰

Yeremya'da Tanrı'nın kurban değil kendisinin sözüne uygun yaşayan bir halk istediği şöyle ifade ediliyor: “Çünkü atalarınızı Mısır'dan çıkardığımda, yakmalık sunularla kurbanlar hakkında onlara seslenip buyruk vermedim. Onlara şunu buyurdum: Sözümlü dinlerseniz, ben sizin Tanrınız, siz de benim halkım olursunuz. İyilik bulmanız için her konuda size buyurduğum yolda yürüyün.”¹²¹

Hoşea'da, Tanrı aynı netlikte konuşur: “Çünkü ben kurbandan değil, bağlılıktan hoşlanırım, yakmalık sunulardan çok beni tanımanızı isterim.”¹²² “Efrayim günah sunusu sunmak için çok sunak yaptı. Bunlar daha çok günah işlemelerine neden oldu.”¹²³

Amos'ta Tanrı şöyle diyor:

*İğreniyor, tiksiniyorum bayramlarınızdan,
Hoşlanmıyorum dinsel toplantılarınızdan,
Yakmalık ve tahıl sunularınızı
Bana sunsanız bile kabul etmeyeceğim,
Besili hayvanlarınızdan sunacağınız
Esenlik sunularına dönüp bakmayacağım.*¹²⁴

Sonuç olarak Tanah'ta kurbana yapılan vurguya ve kurbanın Yahudilikteki merkezi konumuna karşılık, Tanrı kendisine sadakatin ve bağlılığın, ibadetleri samimiyetle yapmanın, doğruluğun ve adaletin kurbandan daha önemli olduğunu vurgulamıştır. Bu pasajlara göre eğer böyle olmayacaksa ve günah işlemeye devam edilecekse, kurban sunulmasının Tanrı'yı öfkelenlendirmekten başka bir sonucu olmayacaktır.

¹¹⁹ Yeşaya 1:11-15.

¹²⁰ Yeşaya 66:3-4.

¹²¹ Yeremya 7:22-23.

¹²² Hoşea 6:6.

¹²³ Hoşea 8:11.

¹²⁴ Amos 5:21-22.

1.2. İKİNCİL KAYNAKLARDA HAYVANLAR

İbranice “Tza’ar Ba’alei Hayyim” ifadesi, “tza’ar” acı, “ba’alei hayyim” ise canlı varlıklar demek olduğundan, tam olarak çevrildiğinde “canlıların acı çekmesi” anlamına gelir.¹²⁵ Bu kavram, hayvanlara gereksiz yere acı çektirmeyi önlemeyi amaçlayan bir Yahudi prensibini ifade eder. Tevrat'a dayalı bu öğreti, Yahudi metinlerinin ve tarihinin tüm katmanlarında bulunur ve Yahudi etik uygulamasında merkezi bir yer tutar.¹²⁶ Talmud’da bir suç olarak yer alan bu kavram, Yahudilikte bir halk tabiri haline de gelmiştir.¹²⁷

Bu Talmud ifadesinin¹²⁸ Tanah’taki kökeni yabancıların hayvanlarına nasıl muamele etmek gerektiğine dair şu emirlerdir: “Düşmanınızın yolunu şaşırmış öküzüne ya da eşeğine rastlarsanız, onu kendisine geri götüreceksiniz. Sizden nefret eden kişinin eşeğini yük altında çökmüş görürseniz, kendi haline bırakıp gitmeyecek, ona yardımcı olacaksınız.”¹²⁹

Ancak Yahudi literatüründe hayvanların gereksiz yere acı çekmesini önlemek, onlara karşı şefkat ve merhametle yaklaşmak için Tanah dışında kaynaklar da bulunmaktadır. Haham Yehuda HaNasi’nin hikâyesi Talmud’da şöyle anlatılır:

“Haham Yehuda HaNasi bir gün otururken, mezbahaya götürülen bir buzağı, “Kurtar beni!” dercesine yanına geldi. Yehuda ona, “Senin için ne yapabilirim? Bunun için yaratıldın, hadi git” dedi. Duyarsızlığının cezası olarak on üç yıl çeşitli hastalıklarla boğuştu.

Başka bir gün, Haham Yehuda’nın hizmetçileri temizlik yaparken bir gelinciği öldürmeye yeltenirler. Ona, “Kızım, bırak onu” çünkü “Tanrı’nın lütfu onun bütün yarattıklarının üzerindedir” (Mezmurlar 145:9) der. Haham Yehuda, bir hayvana yapılan zulüm ve kabalığı engellediği için sağlığına kavuşur.”¹³⁰

Bu hikâyeden çıkarılacak ders, Rav Sherira Gaon tarafından şöyle sorgulanmıştır:

Haham Yehuda bir buzağıyı kasaba teslim ettiği için cezalandırıldıysa ve başka bir hayvanı ölümden koruduğu için ödüllendirildiyse, bundan herhangi bir hayvanı kesmemeyi ve zararlı bile olsa onu öldürmemeyi mi öğrenmeliyiz? Hayır, yılan, aslan, kurt gibi insanlara zarar verebilecek hayvanlar tehlike oluşturuyorsa öldürülmeli; öte yandan, bize zarar vermeyen, yiyecek ve ilaç ihtiyacımız olmayan hayvanlar da öldürülmemelidir. Beslenmemiz gereken

¹²⁵ Gross, s.428.

¹²⁶ Schwartz, s.15.

¹²⁷ Dresner, s.32.

¹²⁸ Bava Metzia 32b

¹²⁹ Çıkış 29:5-6.

¹³⁰ Beva Metzia 85a.

*buzagıyı kurtarmak bize farz değildir. Haham Yehuda buzağının ölmesine izin verdiği için değil hiç merhamet duymadığı için cezalandırılmıştır*¹³¹

Schwartz'a göre ise, bugün artık hayvanları yemek zorunda olmadığımızı, hatta hayvansal ağırlıklı beslenmenin sağlığınıza zararlı olduğunu biliyoruz. Bu durumda bu yorum, yemek için öldürdüğümüz hayvanları da artık öldürmememiz gerektiği konusunda güçlü bir argüman oluşturmaktadır.¹³²

Öte yandan Maharşa-Shmuel Eidels (1555 – 1631), Haham Yehuda'nın hayatın zevklerini tatmış olgun bir hayvana değil de genç bir buzağıya acımadığı ve öldürülmesine izin verdiği için cezalandırılmış olabileceğini söylemiştir.¹³³ Rabbi Cohen buradan yola çıkarak et yemeyi suç olarak görmenin hatalı olacağını ancak et yemeyi terk etmenin Yahudiliğin mensuplarından beklediği yüksek düşünceliliğin mükemmel bir örneği olduğunu belirtmiştir.¹³⁴ Yine Schwartz, modern çiftliklerde hayvanların çoğu zaman olgun yaşlarına ulaşmadan kesime gönderildikleri ve yaşadıkları süre boyunca temiz hava, güneş ışığı, koşup hareket edebilecekleri bir alan gibi temel ihtiyaçlardan mahrum bırakıldıkları gerekçesiyle bunu vejetaryenlik için bir argüman olarak değerlendirmiştir.¹³⁵

Yahudi geleneği içerisinde hayvanlara karşı duyarlı olmakla ilgili başka bir hikâyede on dokuzuncu yüzyılın seçkin Ortodoks hahamlarından Haham Israel Salanter başrolde dir:

*Haham Israel Salanter, Yom Kippur arifesinde, kutsal Kol Nidre duasını yaptırmak üzere yola çıktığında, bir komşusunun çalılıklara dolanmış ve kaybolmuş buzağını görür. Hayvanın sıkıntıda olduğunu görünce onu oradan kurtarır fakat başıboş bırakamaz ve evine de götürür. Böylece cemaati, geciktiği için meraklanıp onu aramaya çıktıklarında, komşusunun ahırında bulurlar.*¹³⁶

Hasidik bir haham olan Hanipollu Zusya (1718-1800) ise, insan özgürlüğü ile hayvan özgürlüğü arasında bir fark olmadığına kanaat getirmiş ve buna uygun davranmıştır. Hikâyeye göre Haham Zusya, mahkûmların serbest kalması için gereken fidyeyi toplamak üzere bir yolculuğa çıkar. Bir hana gelir ve orada birçok kuş türünün

¹³¹ Noah J. Cohen, **Tsa'ar Ba'alei Chayim—The Prevention of Cruelty to Animals, Its Bases, Development and Legislation in Hebrew Literature**, Feldheim Pub, Jerusalem, 1976, s.4–5.

¹³² Schwartz, s.30.

¹³³ Rabbi Alfred Cohen, "Vegetarianism from a Jewish Perspective", **The Journal of Halacha and Contemporary Society**, Cilt 1, Sayı 2, 1981, s.48.

¹³⁴ Cohen, s.48.

¹³⁵ Schwartz, s.30.

¹³⁶ Shmuel Yosef Agnon, **Days of Awe**, Schocken Books, New York, 1948, s.227.

bulunduğu büyük bir kafes görür. Onlara acıyarak bakar ve kendi kendine, “Zusya, burada mahkûmları kurtaracak fidyeyi toplamak için bulunuyorsun. Ama mahkûmlar için bu kuşları hapsedildikleri kafeslerden kurtarmaktan daha güzel bir fidye olabilir mi?” der. Daha sonra kafesi açar ve kuşları özgür bırakır.

Hancı gelir boş kafesi görünce sinirlenir ve bunu kimin yaptığını sorar. Zusya’nın yaptığını öğrenince ona, “Kuşlarımı nasıl benden çalarsın, onlar için ödediğim yüksek tutarı nasıl yok sayarsın?” diye sorar. Zusya, “Mezmurlar’da şu sözleri okumadın mı? ‘Onun şefkati herkesin üzerindedir’” diye cevap verir.¹³⁷

Başka bir örnek olan Haham Abramtzi, tüm canlılara şefkat ve merhamet duyan bir adam olarak anlatılmıştır. Rivayetlere göre o, tarlalardan geçerken, çimenlere, çekirgelere ve küçük sürüngenlere basmamaya dikkat eden, kapısında gelen köpekleri besleyen biriydi. Kışın pencere pervazlarına serçeler için ekmek kırıntıları bırakırdı ve geldiklerinde onları sevinçle izlerdi. Yolculuk yaparken atları, arabacılarından daha çok düşünürdü. Yeşil kırların yanından geçerken mutlaka arabacıyı durdurup hayvanları kırlara salmasını isterdi. Kendisi de bu sırada ya dua eder ya da kitap okurdu. Doğada geçirdiği bu zaman ona çok iyi gelirdi, “Kır ve orman Rabbin evlerinin en güzelidir” derdi.

Haham Abramtzi, bir Cuma günü at arabasıyla evine doğru yolculuk yapmaktadır. Yağmur nedeniyle yol çok çamurludur ve tekerlekler devamlı çamura saplanır. Yolun yarısını bile tamamlayamamış oldukları halde, bu durum yüzünden atlar yorgun düşer. Haham, sürücüye atları dinlendirmesini ve güç toplamaları için onlara yem vermesini söyler. Hayvanları dinlendirdikten sonra yolculuğa devam etseler de hayvanlar kısa süre içinde yine yorulur ve dengelerini koruyamaz hale gelirler. Buna sinirlenen arabacı, hayvanların devam etmesi için kırbacını kaldırır fakat haham bunun hayvanlara zulüm olduğunu söyleyerek onu durdurur. Arabacı öfkeyle “Şabat’ı burada mı kutlamak istiyorsun?” diye sorar. Haham, “Bu hayvanların acı çekmelerine ve ölümüne sebep olmaktansa Şabat’ı burada kutlamayı tercih ederim. Baksana ne kadar yorulmuşlar. Onları da Rab yaratmadı mı?” diye cevap verir. Arabacı “Peki ya Şabat ne olacak? Bir Yahudi Şabat gününü ormanda nasıl kutlayabilir?” diye ısrar eder. Haham şöyle cevap verir: “Arkadaşım merak etme,

¹³⁷ Martin Buber, **Tales of the Hasidim: The Early Masters**, Shoken Books, New York, 1946, s.245.

Şabat Kraliçesi bize de gelecek. Çünkü onun görkemi tüm dünyaya yayılır, özellikle de Yahudilerin onu özlediği yerlere. Rab gözünde iyi olanı yapacaktır. O bize bakar, ihtiyaçlarımızı giderir ve bizi her türlü kötülükten korur.”¹³⁸

Bütün bu hikâyeler, Yahudilikte hayvanlara gereksiz yere acı çektirmeme ilkesinin gelenek içerisindeki canlı örnekleridir. Halk tarafından sevilen, saygı duyulan hahamlar bu örneklerde, bazen bir hayvanı içinde bulunduğu sıkıntıdan kurtarmanın, ibadetlerin önüne geçebileceğini göstermektedir. Yahudi geleneği birincil kaynak olan Tanah'ta olduğu kadar, sözlü gelenek ve rivayetlerde de hayvanların refahını önemsemeye dair önemli mesajlar aktarmaktadır.

1.3. HAYVAN HAKLARINA YÖNELİK ÇAĞDAŞ YORUMLAR

Hem Yahudi geleneğinin içinden gelen hem de Yahudi olmayan çeşitli kişi ve gruplar tarafından, günümüz hayvancılık endüstrisinde hayvanlara yönelik muameleler ile Holokost arasında benzetme ve kıyaslamalar yapılmıştır. Bu benzetmelerin ilki 1940-1945 yılları arasında Dachau Toplama Kampında kalmış olan Edgar Kupfer-Koberwitz'e aittir. Kampta 1942'den itibaren kâtiplik yaptığı için gizleyerek de olsa günlük yazma imkânı bulan Kupfer-Koberwitz, 1945'te serbest kaldıktan sonra Amerikan güçleri eşliğinde kampa gidip günlüklerini sakladığı yerden çıkardı. Bugün bu günlükler Chicago Üniversitesi Kütüphanesinde saklanmaktadır.¹³⁹ 1947'de bu günlüklerinde hayvanlara karşı etik bakışını anlattığı kısımlardan oluşan “Die Tierbrüder” adlı kitabı yayınladı. Kitap 1956'da Ruth Mossner tarafından “Animal Brothers: Reflection on an Ethical Way of Life” adıyla İngilizce'ye çevrildi. Kupfer-Koberwitz bu eserde hayvanları yememesini şöyle açıklıyor:

İnanıyorum ki insan, hayvanlara işkence edip öldürdükçe, insanlara da işkence edip öldürecek - ve savaşlar çıkacak - çünkü öldürme küçük çapta uygulanarak öğrenilir... Hayvan yemiyorum, çünkü diğer yaratıkların acıları ve ölümleriyle yaşamak istemiyorum, çünkü ben o kadar çok acı çektim ki, kendi acım sayesinde diğer canlıların acısını hissedebiliyorum. Zulme uğramadığım zaman çok mutluyum; öyleyse neden diğer canlılara zulmedeyim veya zulmedilmesine sebep olayım? Özgür olduğum zaman çok mutluyum; peki neden diğer canlıları yakalayayım veya esir tutulmasını onaylayayım? Kimse bana zarar vermediğinde çok mutluyum; öyleyse neden diğer canlılara zarar vereyim veya başkasının

¹³⁸ Schwartz, s.31-32.

¹³⁹ Chicago Üniversitesi Kütüphanesi, “Edgar Kupfer-Koberwitz Dachau Günlükleri Rehberi 1942-1945”, 2006, <https://www.lib.uchicago.edu/e/scrc/findingaids/view.php?eadid=ICU.SPCL.KOBERWITZ>, 29.06.2023.

*benim için onlara zarar vermesine göz yumayım? Yaralanmadığım ve ölmediğim için çok mutluyum; öyleyse neden diğer canlıları yaralayayım? Kendi başıma gelmesini istemediğim bir şeyin başka canlıların başına gelmesini istemem çok doğal değil mi?*¹⁴⁰

Holokost'tan kurtulan ve bu benzetmeyi yapan başka bir isim de Alex Hershaft'tır. 5 yaşındayken Varşova Gettosunda yaşamak zorunda kalan Hershaft, 1961 yılında et yeme fikri "iğrenç" gelmeye başladığı için vejetaryen olmuştur. Ancak hayvancılık endüstrisi ile Nazi zulmü arasındaki benzerliği ilk kez 1972'de mesleği gereği bir mezbahayı teftiş etmek zorunda kaldığında kurmuştur:

*Nazilerin aileme ve halkıma yaptıklarıyla bizim yemek için yetiştirdiğimiz hayvanlara yaptıklarımız arasındaki çarpıcı benzerlikleri dehşetle fark ettim. Kurbanları teşhis etmek için seri numaralarının damgalanması, kurbanları taşımak için sığır arabalarının kullanılması, öldürülünceye kadar tahta sandıklarda kalabalık bir şekilde barındırılması, kimin yaşayıp kimin öleceğinin keyfi olarak belirlenmesi... Hristiyan yaşar, Yahudi ölür; köpek yaşar, domuz ölür.*¹⁴¹

Hershaft, yetişkin yaşlarında kamplardan sağ çıkan insanlardan biri olmasının anlamı üzerine çok düşündüğünü ve buradan çıkardığı derslerle yola devam etmesi gerektiğine karar verdiğini belirtmiş ve böylece hayvan hakları aktivisti olmuştur. Çeşitli sebeplerle mağdur olan pek çok insan varken hayvan hakları üzerine kafa yormasının eleştirildiğini ancak mağduriyet yarıştırmayı doğru bulmadığını belirtmiştir. O, bu konuda mensubu olduğu Yahudi toplumuna ve annesine eleştirisini de şöyle dile getirmiştir:

*Kadınlar, kadın haklarının en önemli şey olduğunu düşünüyor; engelli insanlar engelli haklarının... Ancak Yahudiler, muhtemelen bu konuda tanıdığım herkesten daha fazla suçlu. Bilirsiniz, Yahudi mağduriyeti kutsaldır. Bence yaşananları unutmamalıyız ancak mağduriyetlerimizin içinde sıkışıp kalmamalıyız. Bu konuda annemle bir tartışma yaşadım. 'Filistinlilere zulmeden bu ülkede nasıl yaşayabilirsiniz?' dedim. O da bana, 'Bize yapılanlardan dolayı onlara bunu yapabiliriz' dedi. Ben de 'Anne, tam tersine! Bize yapılanlardan dolayı zulmün açtığı yaraları daha iyi bilmeliyiz ve bunu yapmamalıyız. Çıkarmamız gereken ders bu' dedim.*¹⁴²

Varşova yakınlarında Hasidik bir hahamın oğlu olarak dünyaya gelen, 1978'de Nobel Edebiyat Ödülü'ne layık görülen Isaac Bashevis Singer(1903-1991), edebi hayatı boyunca pek çok oyun, roman ve hikâye yazmıştır. Eserleri genellikle Yahudilik ve Nazi zulmüne odaklanan Singer'in, "The Letter Writer" adlı hikâyesindeki

¹⁴⁰ <https://compassionatespirit.com/wpblog/books/animal-brothers/animal-brothers-first-letter/>

¹⁴¹ <https://www.timesofisrael.com/holocaust-survivor-likens-treatment-of-livestock-to-shoah/>

¹⁴² <https://momentmag.com/qa-animal-rights-activist-and-holocaust-survivor-alex-hershaft/>

başkarakter Herman, hayvanların bu dünyada yaşadığı sıkıntılar ile Nazilerin Yahudilere yaptığı zulmü birbirine benzetmiştir. Hikâyede açlık ve susuzluktan ölmek üzere olan bir fareye rastlayan Herman, ona su ve peynir verir. Bu olayın ardından hayat gaailesine dalıp fareyi unutan Herman, birden fareyi hatırlayınca onun büyük ihtimalle ölmüş olacağını düşünür ve üzülür:

*Herman, hayatının bir bölümünü onunla paylaşan ve kendi ihmali yüzünden bu dünyayı terk eden fare için düşüncelerini dile getirdi. 'Onlar -tüm o âlimler, tüm o filozoflar, dünyanın tüm liderleri- sizin gibiler hakkında ne biliyorlar? Tüm türlerin en kötü suçlusu olan insanın yaradılışın zirvesi olduğuna kendilerini ikna ettiler. Diğer tüm yaratıkların sadece insana yiyecek veya post sağlamak üzere eziyet çekmek ve yok edilmek için yaratıldığına inandılar. Hayvanlar açısından bakınca tüm insanlar Nazidir; dünya, hayvanlar için sonsuz bir Treblinka'dır.'*¹⁴³

Bu benzetmelerden yola çıkan PETA (People for the Ethical Treatment of Animals), 2004 yılında “Tabağımızdaki Holokost” adlı bir kampanya başlatmıştır. Bu kampanyada hayvan endüstrisinde sömürülen ve öldürülen çeşitli hayvan görselleriyle, toplama kamplarındaki mahkûmların fotoğrafları yan yana gösterilerek aradaki benzerlik vurgulanmaya çalışılmıştır.¹⁴⁴ Sergi toplama kamplarında birçok yakınıni kaybeden bir Yahudi olan Matt Prescott tarafından yaratılmış ve kimliğinin saklı tutulmasını isteyen Yahudi bir hayırsever tarafından finanse edilmiştir. Prescott kampanya hakkındaki düşüncelerini şöyle dile getiriyor:

*Soykırımı mümkün kılan zihniyet, farklı ve aşağı olduğuna karar verdiğimiz kişilere istediğimizi yapabileceğimiz düşüncesine dayanmaktadır. Aynı zihniyeti bugün hayvanlara da uyguluyoruz. Gerçek şu ki tüm hayvanlar acıyı ve korkuyu hissediyor. İnsanlardan, Yahudilerin Holokost'ta yaşadıklarının, endüstrinin her gün hayvanlara yaşattığı acılarla aynı olduğunu anlamalarını istiyoruz.*¹⁴⁵

Ancak Almanya'da Merkez Yahudi Konseyi, Yahudiler açısından onur kırıcı olduğu gerekçesiyle bu görsellerin sergilenmesinin yasaklanması için yerel mahkemeye başvurmuş ve talepleri kabul edilmiştir. Aynı şekilde Avusturya'da yaşayan bazı Yahudiler de mahkemeye başvurmuş ve kampanyanın engellenmesini istemiştir. Fakat Avusturya Yüksek Mahkemesi kampanyanın ifade özgürlüğü kapsamında olduğunu belirterek talebi reddetmiştir. Bu karşılaştırmanın insan onurunu

¹⁴³ Isaac Bashevis Singer, **The Seance and Other Stories**, Farrar, Straus and Giroux Press, New York, 3.baskı, 1968, s.270.

¹⁴⁴ <https://www.peta.org/blog/peta-germanys-holocaust-display-banned/>

¹⁴⁵ <https://www.theguardian.com/media/2003/mar/03/advertising.marketingandpr>

kırıcı nitelikte bulunmasının altında, insan merkezci bir bakışla, insan ve hayvan mağduriyetlerinin eşit şekilde önemli olmadığı düşüncesinin yattığı söylenebilir.¹⁴⁶

Çağdaş Yahudi dünyasında Holokost analojisi ve buna gösterilen tepkilerin dışında hayvan haklarına yönelik başka söylemlere ve oluşumlara da rastlanmaktadır. Örneğin doğası gereği hayvanların acı çekmesine sebep olan sporlar ve eğlence biçimleri “*tza’ar ba’alei hayyim*” ilkesinin kısıtlamalarıyla uyuşmadığından eleştirilmiştir. Yahudilikte spor ve eğlence için avlanmak, boğa güreşi, at yarışı gibi gelenek ve uygulamalara karşı olumsuz bir tutum benimsenmiştir. CHAI (Concern for Helping Animals in Israel) 2006 yılında, o dönem İsrail Sefarad Hahambaşılığı görevindeki Haham Sholomo Amar’a, Torah’ın atlara çeşitli şekillerde zarar veren at yarışlarına izin verip vermediğini sormuştur. Amar’ın bu konuyu tetkik etmesi için görevlendirdiği Haham David Bardugo, bu soruya cevap olarak yazdığı yazıda hayvanların çektiği acıların ancak insanlığa büyük bir faydası varsa kabul edilebileceğini belirtir ve şu sonuca varır: “*Tanrı’dan korkan her insan, hayvanlara verdiği acıdan dolayı herhangi bir şekilde at yarışlarına katılmaması gerektiği konusunda bilgilendirilmelidir.*”¹⁴⁷ Bu cevap, Başhaham Sholomo Amar tarafından onaylanmıştır. Ayrıca yazıda at yarışlarına ek olarak, boğa güreşlerini ve sirkleri izlemenin veya desteklenmenin de Yahudi ahlakına uygun bir davranış olmadığından bahsedilmiştir. Zira sırf eğlence için, hiçbir faydası olmadığı halde hayvanlarla alay edilmekte, onları eğitmek için aç bırakma veya dayak gibi eziyet içeren yöntemler kullanılmaktadır.

Hayvanların tıbbî ve biyolojik araştırmalarda kullanılması, son yıllarda oldukça ilgi uyandıran ve tepki yaratan başka bir konudur. Bu soruya yönelik ayrıntılı sorgulamalarla dolu yazısının sonunda Haham David Bleich şunları yazmıştır:

Doğrudan iyileştirici fayda, potansiyel değere sahip tıbbi deneyler ve tıbbi personelin eğitimi dâhil olmak üzere, tıbbi amaçlarla hayvanların acı çekmesine sebep olmanın onaylanabileceği konusunda önemli bir otorite vardır. Ancak bu otorite kozmetiklerin test edilmesi veya mükemmelleştirilmesi amacıyla uygulanan ağırlı prosedürleri onaylamaz. Arzu edilen fayda alternatif bir şekilde elde edilebiliyorsa, prosedür “büyük bir acı” içeriyorsa, fayda “büyük bir ihtiyacı” karşılamaya hizmet etmiyorsa, aynı fayda başka bir şekilde elde edilebiliyorsa veya elde edilen fayda, hayvanın maruz kaldığı acının ölçüsüyle

¹⁴⁶ Merve Çıgıcı, **AİHM Kararları Işığında Temel Hak ve Özgürlükler Açısından Hayvanların Hukuki Durumu**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019, s. 89-92.

¹⁴⁷ http://www.chai.org.il/en/campaigns/racing/e_racing_psak.pdf

*orantılı değilse hayvanlara acı çektirmeyi reddeden daha büyük bir otorite vardır.*¹⁴⁸

Haham Haim David Halevi (1923-1998, Kudüs), hem kürk üretmenin hem de giymenin Yahudilikteki diğer canlılara zarar verme yasağını ihlal ettiğine hükmetmiştir.¹⁴⁹ Çünkü kürk üretiminin doğasında var olan zulmü gerektirmeyen ve kürkler kadar sıcak tutan alternatif seçenekler mevcutken, kürk kullanımı ve üretimi diğer canlılara gereksiz yere acı vermektedir. Çağdaş hahamlar ayrıca, postlarda yara izi oluşmasını önlemek için "kemik kıran bacak tuzakları", yavru fokları sopalamak ve "tavşanları ve rakunları dillerinden asmak" gibi hayvanlara karşı acımasız şiddet eylemleri gerektiren kürk endüstrisine de karşı çıkmışlardır.¹⁵⁰

Yirminci yüzyılın saygın hahamlarından Litvanyalı Ortodoks haham Moshe Feinstein ise, dana eti üretimi sürecinde hayvanların yaşadığı eziyetler yüzünden sektörü şu sözlerle kınamıştır: “...Buzağları bu şekilde yetiştirmek, acı çektikleri için kesinlikle yasaktır. Bir kimse, hayvanlarını yemek için kesmek ve işinde kullanmak gibi doğrudan kendi yararına olan şeyler hariç olmak üzere, bunlardan fayda sağlasa bile onlara eziyet verecek şekilde dilediği herhangi bir şeyi yapmasına izin verilmez.”¹⁵¹

Bunlar dışında, Yahudileri hayvanlara şefkat, çevre ve sağlık gibi Yahudi değerlerine uygun olarak bitki temelli beslenmeye çağıran “JewishVeg” adında gönüllü bir kuruluş da vardır. Ancak ilk olarak 1975 yılında Jonathan Wolf tarafından JVNA (Jewish Vegetarians of North America) adıyla, Charles Stahler, Debra Wasserman, Isaac Luchinsky, Florence Mitrani, Richard Schwartz ve Haham Noach Valley'in de destekleriyle kurulmuştur. 1980 yılında Wolf, vejetaryenlik ve Yahudilikle ilgili görüşlerini şöyle dile getirmiştir: “Gerçek anlamda, vejetaryenlik, Yahudiliğin en yüksek biçimidir. Yahudiliğin hayvanlara şefkat, dünyadaki açlık ve ekolojiyle ilgili endişe gibi içsel değerleri vejetaryenlikle örneklenir.”¹⁵²

¹⁴⁸ Judah David Bleich, **Contemporary Halakhic Problems**, KTAV Pub. House, Cilt:3, Part:2, Chapter:3, “Animal Experimentation”, New York, 1977, https://www.sefaria.org/Contemporary_Halakhic_Problems%2C_Vol_III%2C_Part_II%2C_Chapter_IX_Animal_Experimentation?lang=bi&with=About&lang2=en, 29.06.2023.

¹⁴⁹ Kalechofsky, s.97.

¹⁵⁰ Dan Cohn-Sherbok, “Hope for the Animal Kingdom”, **A Communion of Subjects: Animals in Religion, Science, and Ethics**, (Ed.)Paul Waldau and Kimberley Patton, Columbia University Press, New York, 2006, s.88.

¹⁵¹ Kalechofsky, s.96.

¹⁵² Karen Iacobbo and Michael Iacobbo, **Vegetarian America: A History**, Praeger Publishers, Connecticut, 2004, s.183-184.

Daha sonra 2015 yılında JVNA, JewishVeg olarak yeniden adlandırılmıştır.¹⁵³

2015 yılı öncesinde JVNA'nın ana sayfasında şu ifadelerin yer aldığı kaydedilmiştir:

*Tevrat, hayvanlara insanca muamele edilmesini talep eden emirlerle doludur, ancak bugün tükettiğimiz hayvansal ürünlerin %90'ından fazlasını üreten modern fabrika çiftlikleri, hayvanları akıl almaz derecede sefil koşullarda yetiştirmektedir. Tevrat toprağa ve yeryüzüne büyük önem verir ancak su kirliliğinin, su kullanımının, erozyonun, yağmur ormanlarının yok edilmesinin ve diğer çevresel zararların birincil nedeni olarak hayvancılık, gezegende yıkıcı bir etki yaratmaktadır. Yahudi öğretileri insan sağlığını korumanın önemini vurgular, ancak Amerika Birleşik Devletleri'ndeki hayvansal ürün tüketimi, Amerika'nın bir numaralı katili olan kalp hastalığı da dâhil olmak üzere çok sayıda hastalıktan sorumludur. Yahudilik, yoksullara ve açlara yardım etmeye büyük önem verir, ancak 800 milyon insan kendini idame ettirecek yeterli yiyeceğe sahip değilken, etobur diyetlerimiz, vejetaryen gıda kaynaklarının en az on katını israf etmek anlamına gelmektedir.*¹⁵⁴

2017 yılında 75 haham, "Jewish Vegetarian Society" çatısı altında, Yahudileri bitki temelli beslenmeye çağıran bir Rabbinik bildiri yayınladılar: "Aşağıda imzası bulunan hahamlar olarak bizler, Yahudi kardeşlerimizi hayvansız, bitki temelli diyetlere geçmeye teşvik ediyoruz. Bu geçiş yaklaşımı, hayvanlara karşı şefkat, çevrenin korunması ve fiziksel ve ruhsal refahımız için endişe gibi ortak Yahudi değerlerimizin bir ifadesidir."¹⁵⁵

Bildiriye imzalayan ve Amerika'nın önde gelen Muhafazakâr hahamlarından biri olan David Wolpe şunları ekliyor: "Tza'ar ba'alei chayim yani başka bir canlıya acı vermemek, Yahudi geleneğinin merkezi bir ilkesidir. Fabrikada yetiştirildiğini, gagasının kesildiğini, zulme uğradığını, acımasızca muamele gördüğünü bildiğimiz bir şeyi her yediğimizde bu ilkeyi ihlal ediyoruz."¹⁵⁶

Yukarıda at yarışlarının Yahudi değerleriyle uyuşup uyuşmadığını sorguladığından sözü edilen CHAI (Concern for Helping Animals in Israel), Nina Natelson tarafından, İsrail'de hayvan hakları savunuculuğunun henüz yaygın olmadığı 1984 yılında kurulmuştur.¹⁵⁷ Büyükbabaları Ortodoks Yahudi ve babası da ABD'de muhafazakâr bir sinagoga bağlı olan Natelson, İsrail'i ziyaret ettiğinde, açlıktan ölmek üzere olan, hasta kedi ve köpeklerden ve istismara uğramış at ve eşeklerden oluşan ve o dönem İsrail sokaklarında çok sık görülen manzaralarla karşılaştığında üzülmüş ve

¹⁵³ <https://jewishveg.org/who-we-are/>

¹⁵⁴ Kemmerer, s.201.

¹⁵⁵ Rabbinic Statement - Jewish Veg

¹⁵⁶ Rabbis Urge Jews To Go Vegan In Global Campaign (plantbasednews.org)

¹⁵⁷ http://www.chai.org.il/en/about/about_director.htm

konuyla ilgili eyleme geçmeye karar vermiştir.¹⁵⁸ Bugün hala tür ayırt etmeden tüm hayvanların koşullarını iyileştirmek için aktif olarak çalışmakta olan CHAI, İsrail ve Güney Amerika'daki koşer mezbahalarında canlı hayvanları zincirleme ve kaldırma uygulamasının aşamalı olarak terk edilmesine çalışmış ve İsrail'de bunu başarmıştır. Natelson bu konuya yönelik düşüncelerini şöyle ifade etmiştir:

*İsrail'de hayvanlara yapılan muamelenin, dini geleneğinde hayvanlara yönelik hiçbir öğreti olmayan ülkelerden daha iyi olması gerektiğini düşünüyorum. Ayrıca, dünya çapındaki Yahudi cemaatinin, dinin emrettiği şekilde, hayvanların durumunu iyileştirmeye önayak olması gerektiğini düşünüyorum. Hahamlar, cemaatlerine hayvanların tedavisine ilişkin Yahudi öğretilerini anlatmalı ve onları ideal olana, yani vejetaryenliğe teşvik etmelidir. Hayfa Hahambaşısı'nın dediği gibi, "...hayvanların çektiği acılara karşı şefkat göstermenin önemi "de oraita"dır", yani Tora'nın gücüne sahiptir ve bu nedenle Şabat'ı tutmaktan, kutsal günlere önem vermekten, koşeri uygulamaktan veya başka herhangi bir Yahudi öğretilerinden daha az önemli değildir.*¹⁵⁹

Son olarak bazı eserleri bu teze kaynaklık eden Richard Schwartz ve Roberta Kalechofsky'nin hem maddi hem manevi destekleriyle 2007 yılında, "A Sacred Duty: Applying Jewish Values To Help Heal The World" (Kutsal Bir Görev: Dünyayı İyileştirmeye Yardımcı Olmak İçin Yahudi Değerlerini Uygulamak) adında bir belgesel de çekilmiştir. Belgeselde çevre konularına duyarlılığıyla bilinen Başhahamlarla, hahamlarla ve hem İsrail'den hem de tüm dünyadan çevre aktivistleriyle röportajlar yer almaktadır. Bu bir saatlik belgesel, sinagoglarda, okullarda, film festivallerinde gösterilmeye uygun olduğu iddiasıyla yayınlanmıştır. Zira belgesel, herkesi doğal dünyayla ilişkimizin etiği hakkında bilgilendirmek ve tüm insanlığa tehlike altındaki gezegenimizi sürdürülebilir bir yola sokmak için hızlı bir şekilde yanıt vermemizin neden zorunlu olduğunu aktarmak amacıyla çekilmiştir.¹⁶⁰

Sonuç olarak Yahudi geleneği, en eski kaynaklarından en güncel yorum biçimlerine kadar, hayvanların ihtiyaçlarına ve acılarına karşı duyarlılığı önemli bir erdem sayan referanslar barındırmaktadır. Üstelik günümüze yaklaştıkça hayvanlara duyarlılık mesajı, daha güçlü ve net bir şekilde vurgulanmaktadır.

¹⁵⁸ Kemmerer, s.202.

¹⁵⁹ Kemmerer, s.203.

¹⁶⁰ <https://www.jewishveg.org/asacredduty/>

İKİNCİ BÖLÜM

HİRİSTİYANLIK'TA HAYVANLAR

Hristiyanlık, Yahudilik içinden çıkmış ve sonrasında din hüviyetine kavuşmuş bir dinsel gelenektir.¹⁶¹ Hristiyanlıkta, Yahudiliğin temel kaynağı niteliğindeki Tanah, Eski Ahit olarak adlandırılmakla ve bazı hükümleri artık geçersiz kabul edilmekle birlikte halen kutsal kabul edilmektedir. Buna Yeni Ahit adını verdikleri metinleri de eklemişlerdir. Böylece Hristiyan kutsal kitabı, Eski Ahit ve Yeni Ahit'in birleşiminden oluşan bir külliyat haline gelmiştir. Dolayısıyla Yahudilik bölümünde, Yahudiliğin birincil kaynağı kabul edilen Tanah'tan alınan pasajlar, Hristiyanlık için de geçerlidir.

Bu bölümde öncelikle söz konusu pasajların Hristiyan geleneğinde nasıl yorumlandığına ara ara değinilecek olsa da temelde Yeni Ahit'teki hayvanlarla ilişkili pasajlara, ardından ilmi hal gibi ikincil kaynaklara ve bazı azizlerin hayvanlara yönelik tutumlarına bakılacaktır. En son olarak hayvan refahı ve hayvan haklarına yönelik, Hristiyanlıktaki güncel yorumlar ele alınacaktır.

2.1. YENİ AHİT'TE HAYVANLAR

Eski Ahit, bazı metin farklılıklarına rağmen Yahudilik ve Hristiyanlıkta ortak olarak kutsal kabul edilmektedir. Sadece Hristiyanlar tarafından kutsal sayılan Yeni Ahit ise Kitab-ı Mukaddes'in, dört İncil'e ek olarak Resullerin İşleri, Pavlus'un (St. Paul) Mektupları (14), Genel Mektuplar (7) ve Yuhanna'nın Vahyi şeklinde gruplandırılan yirmi yedi kitaptan veya bölümden oluşan kısmıdır.¹⁶²

Eski Ahit'in aksine Yeni Ahit, hayvanlara nasıl davranılacağı konusunda açık emirler, kısıtlama ve yasaklar içermez. Ancak Tanrı'nın yeryüzüne ve oradaki tüm canlılara şefkatli ve gözetici bakışından bahseden pasajlar vardır. Ayrıca Yeni Ahit'te, hayvanlara sembolik anlamlar atfedilmiştir. Bunlar dışında hayvanlardan, yiyecek kaynağı olarak ve Eski Ahit'te sık sık anılan kurban ritüeli bağlamında bahsedilmiştir.

¹⁶¹ Dursun Ali Aykıt, "Hristiyanlıkta Hayvanlar", **Kutsal ve Hayvan**, (Ed. Süleyman Turan), Nobel Yayıncılık, İstanbul, 2020, s.253.

¹⁶² Mehmet Aydın, "Hristiyanlık-Kutsal Metinler ve Dini Literatür", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:17, İstanbul, 1998, s.340-345.

2.1.1.Yeni Ahit'te Hayvanlara Alçakgönüllü ve Şefkatli Bakış

Hristiyanlara göre, İsa mükemmel bir ahlaki örnektir ve dört İncil, özellikle de mazlumlara nezaketle hizmet etmiş biri olan İsa'nın örnekliğinde gelişen ideal Hristiyan yaşamını sunması bakımından, Hristiyan dini geleneklerinin merkezinde yer alır.¹⁶³ Hristiyanlar İsa'ya, insanlık dünyasına doğmuş bir beden olması bakımından büyük önem verirler: *"Bütün bedenler önemlidir, çünkü Tanrı bedenlendi."*¹⁶⁴

İsa'nın bir insan olarak bedenlenmiş olmasının tüm bedenlere doğuştan sahip olunan bir değer kazandırmasının ötesinde, doğumunun bir ahırda gerçekleşmesi ve doğduktan hemen sonra bir yemliğe yatırılması da hayvanlar açısından olumlu bir referans kabul edilmektedir.¹⁶⁵ Luka'ya göre nüfus sayımı için Beytlehem'e doğru yola çıkan Yusuf ve hamile nişanlısı Meryem, handa yer olmadığı için geceyi ahırda geçirirler. O gece doğum sancısı başlar, İsa dünyaya gelir ve kundağa sarılarak yemliğe yatırılır.¹⁶⁶ İsa'nın bu hali, aynı yörede hayvanların başında geceyi kırlarda geçiren çobanlara Rabbin meleği tarafından bir işaret olarak sunulur: *"Melek onlara, "Korkmayın!" dedi. "Size, bütün halkı çok sevindirecek bir haber müjdeliyorum: Bugün size, Davut'un kentinde bir Kurtarıcı doğdu. Bu, Rab olan Mesih'tir. İşte size bir işaret: Kundağa sarılmış ve yemlikte yatan bir bebek bulacaksınız."*¹⁶⁷

İsa'nın doğumu tasvirlerinde, merkezde yemlik içinde İsa, yanında ise Meryem ve Yusuf yer alır. Doğumun ahırda gerçekleştiğini vurgulamak için yemliğin yanında kundağın başında öküz ve eşek gibi hayvanlar görülür.¹⁶⁸ İşte bu hal Hristiyan geleneğinin merkezi figürü olan İsa'nın, doğumunda bile görülen bir alçakgönüllülük olarak yorumlanmaktadır.

Yeni Ahit'te Tanrı'nın hayvanları nasıl gözettiğine dair pasajlar da bulunuyor:

Siz dostlarıma söylüyorum, bedeni öldüren, ama ondan sonra başka bir şey yapamayanlardan korkmayın. Kimden korkmanız gerektiğini size açıklayayım: Kişiyi öldürdükten sonra cehenneme atma yetkisine sahip olan Tanrı'dan korkun.

¹⁶³ Kemmerer, s.209.

¹⁶⁴ Stephen Webb, **Good Eating: The Bible, Diet, and the Proper Love of Animals**, Brazos Press Baker Books, Grand Rapids, 2001, s.162.

¹⁶⁵ Aykıt, s.257.

¹⁶⁶ Luka 2:6-7.

¹⁶⁷ Luka 2:10-12.

¹⁶⁸ M. Sacit Pekak ve Durmuş Gür, "İsa'nın Doğumu", **Sanat Tarihi Dergisi**, Cilt:24, Sayı:2, 2015, s.182.

*Evet, size söylüyorum, O'ndan korkun. Beş serçe iki meteliğe satılmıyor mu? Ama bunlardan bir teki bile Tanrı katında unutulmuş değildir.*¹⁶⁹

Burada İsa öğrencilerine, insanlar arasında maddi açıdan çok düşük değerle kabul edilen serçelerin bile haklarının Tanrı nezdinde saklı tutulduğunu, onların dahi Tanrı tarafından unutulmadığını vurguluyor. Benzer başka bir pasaj ise şöyle: “‘Ne yiyeceğiz?’ diye canınız için, ‘Ne giyeceğiz?’ diye bedeniniz için kaygılanmayın. Can yiyecekten, beden de giyecekten daha önemlidir. Kargalara bakın! Ne eker, ne biçerler; ne kilerleri, ne ambarları vardır. Tanrı yine de onları doyurur.’”¹⁷⁰

Bu noktada belirtmek gerekir ki bu pasajların ardından insanın bu hayvanlardan daha değerli olduğu belirtilmekte, dolayısıyla insanın dünya işleri için kaygılanmasına gerek olmadığı, rızık ve adalet konusunda Tanrı'ya güvenmesi gerektiği ifade edilmektedir. Yine de insanın Tanrı katındaki değerini anlatmak isteyen İsa'nın, bunu hayvanlardan örnek vererek yapması, hayvanların Tanrı tarafından nasıl gözetildiğinin altını çizmesi, önemlidir.

İsa, insanla hayvan arasındaki benzer bir kıyaslamayı Şabat Günü insanları iyileştirmesinin doğru olup olmadığı sorgulandığında da yapar. Bu pasajda belirtildiğine göre İsa, bir Şabat günü havrada hastalıktan iki büküm olmuş bir kadını iyileştirince, havra yöneticisi öfkeyle bugünün çalışma günü olmadığını söyler. İsa şöyle yanıt verir: “Sizi ikiyüzlüler! Her biriniz Şabat Günü kendi öküzünü ya da eşeğini yemlikten çözüp suya götürmez mi? Buna göre, Şeytan'ın on sekiz yıldır bağlı tuttuğu, İbrahim'in bir kızı olan bu kadının da Şabat Günü bu bağdan çözülmesi gerekmez miydi?”¹⁷¹

Benzer bir anlatım Matta'da da geçmektedir. Ancak burada yine insanın hayvandan daha üstün olduğu vurgusuyla bir kıyaslama yapılmıştır: “İsa'ya, ‘Şabat Günü bir hastayı iyileştirmek Kutsal Yasa'ya uygun mudur?’ diye sordular. İsa onlara şu karşılığı verdi: ‘Hanginizin bir koyunu olur da Şabat Günü çukura düşerse onu tutup çıkarmaz? İnsan koyundan çok daha değerlidir! Demek ki, Şabat Günü iyilik yapmak Yasa'ya uygundur.’”¹⁷²

¹⁶⁹ Matta 10: 29-30, Luka 12:4-6.

¹⁷⁰ Matta 6:25-26, Luka 12:22-24.

¹⁷¹ Luka 13:15-16.

¹⁷² Matta 12:10-12.

Yine insanın hayvandan üstünlüğüne dem vuruyor olsa da bu diyalog, zor durumda olan veya bakımımıza muhtaç hayvanlara yardım etmenin, Eski Ahit geleneğindeki Şabat yasaklarının bir istisnası olduğunu hatırlatması bakımından önemlidir. Gündelik pek çok işin, dünyevi çıkarlarımız için çalışmanın yasak olduğu Şabat günü, hayvanlara şefkat ve merhametle muamele etmek ve onların sıkıntısını gidermeye çalışmak yasak değildir.

Önceki peygamberlerin çoğu gibi İsa da kendisini çoban olarak tanıtmaktadır. Buradaki anlatım daha çok sembolik de olsa İsa, iyi bir çobanın gerekirse koyunları için canını feda edeceğini ifade eder. Ancak çobanlığı sadece para için yapıp koyunları gerçekten sahiplenmeyenlerin, kurt gelince koyunları bırakıp kaçacağını söyleyerek bu durumu kınadıktan sonra şöyle der: *“Ben iyi çobanım. İyi çoban koyunları uğruna canını verir.”*¹⁷³

Bunların dışında, doğrudan hayvanlar kastedilmemesine rağmen bazı araştırmacılar tarafından hayvanlara yönelik merhamet ve şiddetsizliği de gerektirdiği şeklinde yorumlanan bazı pasajlar tespit edilmiştir. Örneğin Yeni Ahit şöyle emreder: *“Babanız merhametli olduğu gibi siz de merhametli olun.”*¹⁷⁴ Hayvan etiği üzerine çalışmalarıyla bilinen ve aynı zamanda bir teolog olan Andrew Linzey bu pasaja dayanarak şöyle diyor: *“Hristiyan geleneklerinde, canlıların acılarına karşı duyarlılık, bir erdemdir ve aynı zamanda şefkatli Tanrı'ya yakınlığımıza dair bir turnusol testidir.”*¹⁷⁵

Matta 6:9-13 ve Luka 11:2-4'te, İsa tarafından öğretilen Rab'bin Duası, inananlara şöyle dua etme talimatı verir: *“Krallığın gelsin. / Gökte olduğu gibi yerde de senin istediğin olacak”*. Rab'bin Duası, Hristiyanların Tanrı'nın iradesinin ve gelecek krallığın (Yahudilik bölümünde bahsedilen Tanah'ın/Eski Ahit'in Tanrısal Krallığı) bu dünyada gerçekleşmesini beklediklerini gösterir.¹⁷⁶ Hatırlanacağı üzere bu barışçıl krallık, tüm hayvanların ve insanların güven içerisinde birlikte olduğu, kimsenin kimseye şiddet uygulamadığı bir ortam olarak tasvir edilir.

¹⁷³ Yuhanna 10:11.

¹⁷⁴ Luka 6:36.

¹⁷⁵ Andrew Linzey and Dan Cohn-Sherbok, **After Noah: Animals and the Liberation of Theology**, Bloomsbury Publishing, London, 1997, s.132.

¹⁷⁶ Kemmerer, 218.

Hristiyanlığa ve Rabbin Duası'na göre Tanrı'nın sadık kulları, bu arzu edilen sonucun gerçekleşmesine yardımcı olmak¹⁷⁷, günlük yaşam yoluyla "Tanrı'nın iradesinin nihai zaferine" hizmet etmekle yükümlüdür.¹⁷⁸ Barış, bu dünyaya kendiliğinden geri dönmeyecektir; Hristiyanlar süreci kolaylaştırmak için çalışmaya çağrılır ve barış dolu bir hayat yaşamadıkça insanlar "Mesih barışının gerçek elçileri veya dünya barışının elçileri olamazlar".¹⁷⁹ Tanrı'nın planının gerçekleşmesi bu dünyada olacaktır ve bunun "İsa Mesih'e ve krallığına inanan herkesin çabaları" aracılığıyla gerçekleşmesi amaçlanmaktadır.¹⁸⁰ Özetle bu bakış açısına göre Hristiyanlar, Tanrı'nın Krallığı'nın gelmesini istemeli ve eylemlerini bu istek doğrultusunda düzenlemelidir. Dolayısıyla insanlığa olduğu kadar hayvanlara karşı da barışçıl ve merhametli bir yaklaşım içinde olmalıdırlar zira arzulanan krallık böyle tasvir edilmiştir.

2.1.2.Yeni Ahit'te Sembolik Anlamlarıyla Hayvanlar

Yeni Ahit'te pek çok hayvan, olumlu ve olumsuz durumları, kişileri veya toplulukları sembolize etmek için kullanılmıştır. Örneğin İsa, kendisini öldürmek isteyen Hirodes'i tilkiye,¹⁸¹ düşmanlarını akrep ve yılanla,¹⁸² günahkârları keçiye,¹⁸³ inanmayanları domuz ve köpeğe¹⁸⁴ benzetmiştir. Diğer taraftan akli yılanla, saflığı güvercinle,¹⁸⁵ kendisinin Yeruşalim karşısındaki tutumunu bir tavuğun civcivlerine karşı koruyuculuğuyla,¹⁸⁶ inananları koyunla¹⁸⁷ ilişkilendirmiştir.¹⁸⁸

Ancak Yeni Ahit'te Hristiyanlık açısından en önemli sembollerin, Kutsal Ruh'u temsil eden güvercin ve İsa'yı temsil eden Tanrı Kuzusu olduğunu

¹⁷⁷ George Arthur Buttrick, **The Interpreter's Bible**, Abingdon-Cokesbury Press, Cilt:7, New York, 1956, s.312.

¹⁷⁸ Clifton J. Allen, **Broadman Bible Commentary**, Broadman Press, Cilt:8, Nashville, 1971, s.115.

¹⁷⁹ Stephen R. Kaufman and Nathan Braun, **Good News for All Creation: Vegetarianism as Christian Stewardship**, Cleveland, OH: Vegetarian Advocates Press, 2004, s.48.

¹⁸⁰ George Arthur Buttrick, **The Interpreter's Bible**, Abingdon-Cokesbury Press, Cilt:5, New York, 1956, s.250-251.

¹⁸¹ Luka 13:32.

¹⁸² Luka 10:19.

¹⁸³ Matta 25:31-33.

¹⁸⁴ Matta 7:6.

¹⁸⁵ Matta 10:16.

¹⁸⁶ Luka 13:34.

¹⁸⁷ Matta 10:16, Yuhanna 10:7-16.

¹⁸⁸ Aykıt, s.259.

söyleyebiliriz ki ikisi de son derece olumlu anlamlar taşımaktadır. Bunlardan ilki İsa'nın vaftizi anlatımında yer almaktadır: *“İsa vaftiz olur olmaz sudan çıktı. O anda gökler açıldı ve İsa, Tanrı'nın Ruh'u'nun güvercin gibi inip üzerine konduğunu gördü.”*¹⁸⁹

“Tanrı Kuzusu” ifadesini ise Vaftizci Yahya'nın İsa için kullandığını görüyoruz: *“İşte, dünyanın günahını ortadan kaldıran Tanrı Kuzusu! Kendisi için, ‘Benden sonra biri geliyor, O benden üstündür. Çünkü O benden önce vardı’ dediğim kişi işte budur... Ruh'un güvercin gibi gökten indiğini, O'nun üzerinde durduğunu gördüm.”*¹⁹⁰

Hayvan sembolizminin yoğun görüldüğü Vahiy Kitabında İsa, aynı bölümde hem aslan hem yine kuzu ile sembolize edilir:

*Bunun üzerine ihtiyarlardan biri bana, ‘Ağlama!’ dedi. ‘İşte, Yahuda oymağından gelen Aslan, Davut’un Kökü galip geldi. Tomarı ve yedi mührünü O açacak.’... Ardından gökte, yeryüzünde, yer altında ve denizlerdeki bütün yaratıkların, bunlardaki bütün varlıkların şöyle dediğini işittim: ‘Övgü, saygı, yücelik ve güç sonsuzlara dek Tahtta oturanın ve Kuzu'nun olsun!’*¹⁹¹

Ancak aslan sembolünün İsa'yı temsilen nadiren kullanıldığı görülmektedir. Kutsal hale (nimbus) veya haç sembolüyle birlikte kullanıldığı zaman aslan İsa'yı sembolize etmekle birlikte, bu ayırt edici nitelikler olmadığında aslan sembolü Hristiyanlık için nötr kabul ediliyor.¹⁹²

Güvercinin Kutsal Ruh'u sembolize etmesiyle ilgili ise Yeni Ahit'te yeterli açıklıkta referans bulunmasına ek olarak, güvercinin hareketliliği ve hızını gerçekten Kutsal Ruh'a benzeten yorumlar da vardır: *“Güvercin birden yükselir ve görünmez olur, oradan oraya dolaşır. Ayrıca diğer kuşlar arasında nezaketi ve sevecenliğiyle ön plana çıkan güvercinin beyaz tüyleriyle temizliği ve saflığı hatırlatması da onun Kutsal Ruh'u sembolize etmesinde etkili olmuş olabilir.”*¹⁹³

¹⁸⁹ Matta 3:16.

¹⁹⁰ Yuhanna 1:29-32.

¹⁹¹ Vahiy 5: 5,13.

¹⁹² W.&G. Audsley, **Handbook of Christian Symbolism**, London : Day & Son, Ltd., 1865, s.40.

¹⁹³ Audsley, s.45.

2.1.3.Yeni Ahit'te Kurban Ritüeli İle İlgili Olarak Hayvanlar

Kurban ritüeli Eski Ahit'te öne çıkan konulardan biriyken, Yeni Ahit'te kurbandan aynı bağlamda ve aynı sıklıkta bahsedilmez. Bunun bir nedeni, İsa ve onun ilk Yahudi takipçilerinin, Sadukiler ve onların ayinlere uymaya yaptıkları vurgudan çok, Ferisiler ve onların yasaya yaptıkları vurguyla daha yakından ilişkili olmaları olabilir. Diğer bir olası neden de, ilk Hristiyanların kafasında kurban ritüelinin, İsa'nın takipçilerinin değil, putperestlerin ve Yahudilerin yaptığı bir şey olmasıydı.¹⁹⁴

Eski Ahit'te kurban sık rastlanan ve önemli görülen bir ritüelken İsa, kurbandan yine bir Eski Ahit ifadesi olan *"Ben kurban değil merhamet isterim"* pasajını hatırlatarak bahsetmiştir. Örneğin bir gün İsa, vergi görevlileri ve Ferisiler tarafından günahkâr olarak bilinen kimselerle sofraya oturunca, Ferisiler İsa'nın öğrencilerine öğretmenlerinin niçin böyle günahkâr kimselerle sofraya oturduğunu sormuştur. İsa'nın cevabı şöyledir: *"Sağlamların değil, hastaların hekime ihtiyacı var. Gidin de, 'Ben kurban değil, merhamet isterim' sözünün anlamını öğrenin. Çünkü ben doğru kişileri değil, günahkârları çağırmaya geldim."*¹⁹⁵ Burada doğrudan kurban ritüeliyle ilgili bir gündem olmadığı halde konuyu kurbana getirmekle İsa, Ferisilerin şekilci ve yüzeysel din anlayışlarını tenkit etmeyi amaçlamaktadır. Çünkü ona göre Ferisiler yasayı uygulamakta çok hassas oldukları halde katı ve merhametsizdiler, fakat Tanrı'nın isteği bu değildir.¹⁹⁶

Aynı ifadeyi kullandığı başka bir pasaja göre İsa ve öğrencileri Şabat günü ekinlerin arasından geçerken acıkırlar ve başakları koparıp yemeye başlarlar. Ferisiler bunu görünce onları Şabat Günü yasaklarına uymamakla eleştirirler. İsa bu eleştirilere yine Eski Ahit'ten alıntılar yaparak şöyle cevap verir:

*İsa onlara, 'Davut'la yanındakiler acıkınca Davut'un ne yaptığını okumadınız mı?' diye sordu. 'Tanrı'nın evine girdi, kendisinin ve yanındakilerin yemesi yasak olan, ancak kâhinlerin yiyebileceği adak ekmeklerini yedi. Ayrıca kâhinlerin her hafta tapınakta Şabat Günü'yle ilgili buyruğu çiğnedikleri halde suçlu sayılmadıklarını Kutsal Yasa'da okumadınız mı? Size şunu söyleyeyim, burada tapınaktan daha üstün bir şey var. Eğer siz, 'Ben kurban değil, merhamet isterim' sözünün anlamını bilseydiniz, suçsuzları yargılamazdınız. Çünkü İnsanoğlu Şabat Günü'nün de Rabbi'dir.'*¹⁹⁷

¹⁹⁴ Robert J. Daly, **Sacrifice Unveiled: The True Meaning of Christian Sacrifice**, T & T Clark, New York, 2009, s.51.

¹⁹⁵ Matta 9:12-13.

¹⁹⁶ Türkan, s.45.

¹⁹⁷ Matta 12:3-8.

Bu örneklerden anlaşılacağı üzere İsa açıkça kurbanı reddetmese de, onun yüzeysel olarak anlaşılmasını ve uygulanmasını kınamıştır. Dönemin Yahudilerine bu konuda eleştiriler getirirken Eski Ahit'ten deliller kullanması, onları inançlarının ve ritüellerin içini boşaltmakla yüzleştirmesinde önemli bir rol oynamıştır.

İsa'nın kurban ritüelinin yozlaştırılmasına öfkelenip tepki gösterdiği bir başka örnek de şöyle anlatılmaktadır:

Yahudiler'in Fısıh Bayramı yakındı. İsa da Yeruslaim'e gitti. Tapınağın avlusunda sığır, koyun ve güvercin satanları, orada oturmuş para bozanları gördü. İpten bir kamçı yaparak hepsini tapınaktan kovdu, para bozanların paralarını döküp masalarını devirdi. Güvercin satanlara, 'Bunları buradan kaldırın, Babam'ın evini pazar yerine çevirmeyin!' dedi.¹⁹⁸

Bu olay diğer üç İncil'de İsa'nın, *"Benim evime dua evi/tüm ulusların evi denecek diye yazılmıştır. Ama siz burayı haydut inine çevirdiniz!"* şeklindeki sözleriyle aktarılmıştır. Dört İncil'in hepsinde yer bulan nadir olaylardan biri olan bu "tapınağın temizlenmesi" hadisesi, İsa'nın tapınağın saflığı için gösterdiği gayretin yanında, orayı bir kurban yeri gibi değil de dua yeri olarak gördüğünü ortaya koymaktadır.¹⁹⁹

Ancak Hristiyanlık ve kurban bahsinde yer verilmesi gereken en önemli husus, İsa'nın kendini insanlığın kurtuluşu için feda ettiği inancıdır. Bir önceki bölümde de belirtildiği gibi Vaftizci Yahya İsa'ya şöyle seslenir: *"İşte, dünyanın günahını ortadan kaldıran Tanrı Kuzusu!"*²⁰⁰

Hristiyanlığın kurbana dair en önemli dayanak noktalarından biri, İsa'nın şu sözleridir: *"İnsanoğlu, hizmet edilmeye değil, hizmet etmeye ve canını birçokları için fide olarak vermeye geldi."*²⁰¹ İsa'nın bu sözleri, çoğu zaman Yeşaya'daki Mesih tasvirini hatırlatır şekilde anlaşılmaktadır: *"Ne var ki, RAB onun ezilmesini uygun gördü, acı çekmesini istedi. Canını suç sunusu olarak sunarsa, soyundan gelenleri görecektir ve günleri uzayacak. RAB'bin istemi onun aracılığıyla gerçekleşecek, canını feda ettiği için. Doğru kulum, kendisini kabul eden birçoklarını aklayacak. Çünkü onların suçlarını o üstlendi."*²⁰²

¹⁹⁸ Yuhanna 2:13-16. Ayrıca Matta 21:12-13, Markos 11: 15-21, Luka 19:45-46,

¹⁹⁹ Daly, s.52.

²⁰⁰ Yuhanna 1:29.

²⁰¹ Matta 20:28, Markos 10:45.

²⁰² Yeşaya 53:10-11.

Mesih'in kendini insanlığın günahlarına kefarete olarak feda ettiğine dair İncillerde ve diğer Yeni Ahit kitaplarında pek çok pasaj vardır. Örneğin İsa çarmıha gerilmeden önceki Son Akşam Yemeğinde, Evharistiya Ayini'ne de kaynaklık edecek şekilde şöyle söylemiştir:

Yemek sırasında İsa eline ekmek aldı, şükredip ekmeği böldü ve öğrencilerine verdi. 'Alın, yiyin' dedi, 'Bu benim bedenimdir.' Sonra bir kâse alıp şükretti ve bunu öğrencilerine vererek, 'Hepiniz bundan için. Çünkü bu benim kanımdır, günahların bağışlanması için birçokları uğruna akıtılan antlaşma kanıdır.' dedi.²⁰³

İsa'nın Son Akşam Yemeğindeki bu sözleri dışında Yeni Ahit'te İsa'nın kurban olarak kendisini feda ettiğini açıkça ifade eden diğer pasajlar şöyledir:

"O, öbür baş kâhinler gibi her gün önce kendi günahları, sonra da halkın günahları için kurbanlar sunmak zorunda değildir. Çünkü kendini sunmakla bunu ilk ve son kez yaptı."²⁰⁴

"Bu, şimdiki çağ için bir örnektir; sunulan kurbanlarla sunuların, tapınan kişinin vicdanını yetkinleştiremediğini gösteriyor. Ama Mesih, gelecek iyi şeylerin baş kâhini olarak ortaya çıktı. Tekelerle, danaların kanıyla değil, sonsuz kurtuluşu sağlayarak kendi kanıyla kutsal yere ilk ve son kez girdi. Tekelerle boğaların kanı ve serpilene düve külü murdar olanları kutsal kılıyor, bedensel açıdan temizliyor. Öyleyse sonsuz Ruh aracılığıyla kendini lekesiz olarak Tanrı'ya sunmuş olan Mesih'in kanının, diri Tanrı'ya kulluk edebilmemiz için vicdanımızı ölü işlerden temizleyeceği ne kadar daha kesindir!"²⁰⁵

"Biliyorsunuz ki, atalarınızdan kalma boş yaşayışınızdan altın ya da gümüş gibi geçici şeylerle değil, kusursuz ve lekesiz kuzuyu andıran Mesih'in değerli kanının fidyesiyle kurtuldunuz."²⁰⁶

"Oğlu İsa'nın kanı bizi her günahattan arındırır."²⁰⁷

"Tanrı ise bizi sevdiğini şununla kanıtıyor: Biz daha günahkârken, Mesih bizim için öldü. Böylece şimdi o'nun kanıyla amlandığımıza göre, o'nun aracılığıyla Tanrı'nın gazabından kurtulacağımız çok daha kesindir."²⁰⁸

İsa'nın kendini feda etmesine ve insanlığı aklamasına karşılık, insanlara düşen görev ise şöyle ifade edilmiştir: *"Mesih bizi nasıl sevdiyse ve bizim için kendisini güzel kokulu bir sunu ve kurban olarak nasıl Tanrı'ya sunduysa, siz de öylece sevgi yolunda yürüyün."²⁰⁹*

Sonuç olarak Hristiyanlığa göre, bu şekilde kendini kurban ederek kıyamete kadar kurtarıcılık vasfını taşıyacak olan İsa, kendisi kurban olduğu için hayvan kurbanı

²⁰³ Matta 26:28, Markos 14:24, Luka 22:20, 1. Korintliler 11:25.

²⁰⁴ İbraniler 7:27.

²⁰⁵ İbraniler 9:9-14.

²⁰⁶ 1. Petrus 1:18-19.

²⁰⁷ 1. Yuhanna 1:7.

²⁰⁸ Romalılar 5:8-9.

²⁰⁹ Efesliler 5:2.

istememez.²¹⁰ İsa insanlığı kurtarmak üzere bedenlenmiş, gönüllü olarak çarmıhta günahkârlar uğruna kanını dökerek insanlığı Tanrı ile barıştırmıştır.²¹¹ Böylece Hristiyanlıkta İsa'nın haç üzerindeki ölümünün tek başına yeterli ve diğer kurban ritüellerini gereksiz kılan bir kurban olduğu inancı kabul edilirken İsa, kendisi ilk ve son kurban olarak Eski Ahit'in kurban uygulamasını kaldırmıştır.²¹² İsa, Yeni Ahit boyunca hayvan kurbanına açıkça karşı çıkmasa da her fırsatta eğer kalplerde merhamet ve sevgi yoksa bu ritüeli gerçekleştirmenin önemsiz olduğunu vurgulamıştır.

2.1.4. Hristiyan Diyetinde Hayvanlar ve Vejetaryenlik

Daha önce bahsedildiği üzere Yaratılış Kitabı'na göre, hepsi yaratılışın son günü yaratılmış olan insanlara ve diğer hayvanlara, başlangıçta kesinlikle vejetaryen bir diyet verilmişti. Nuh Tufanından sonra ise bu diyet esnetilmiş ve yemek için hayvan öldürmeye izin verilmişti.

Yine de Eski Ahit geleneğine göre bu izine, oldukça katı sayılabilecek kaşrut kuralları yani bazı kısıtlamalar getirilmiştir. Kısaca hatırlatmak gerekirse kaşrut kurallarına göre, et ile süt birlikte tüketilemez, sadece temiz sayılan ve uygun şekilde kesilmiş hayvanların eti yenir, pullu ve yüzgeçli balıklar dışındaki tüm deniz canlılarını yemek yasaktır.²¹³

Hristiyanlığa ve Yeni Ahit geleneğine baktığımızda ise bunun tam tersi bir tutum görülmektedir. İsa'nın *"Ağızdan giren şey insanı kirletmez. İnsanı kirleten ağızdan çıkandır."*²¹⁴ şeklindeki sözleri bu durumun özeti gibidir. Zira bu emir Yahudilikte önemli bir yeri olan kaşrut kurallarının, Hristiyanlık için geçerli olmayışının en temel dayanağı olmuştur.

Hristiyanlıktaki yeme-içme serbestliğini ifade eden başka bir Yeni Ahit pasajı da şöyledir: *"Biri her şeyi yiyebileceğine inanır; imanı zayıf olansa yalnız sebze yer."*

²¹⁰ İskender Oymak, "Gökçeada Hristiyanlarında Kurban", **Dini Araştırmalar**, Cilt:4, Sayı:12, 2002, s.173.

²¹¹ Felicien Challaye, **Dinler Tarihi**, çev. Samih Tiryakioğlu, Varlık Yayınları, 7. Baskı, İstanbul, 2015, s.192.

²¹² Güç, "Kurban", s.433-435.

²¹³ Ali Osman Kurt, "Yahudilik'te Koşer ve Koşer Ekonomisi", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt:14, Sayı:2, 2010, s.107.

²¹⁴ Matta 15:11, Markos 7:15.

Her şeyi yiyen, yemeyeni hor görmesin. Her şeyi yemeyen, yiyeni yargılamasın. Çünkü Tanrı onu kabul etmiştir."²¹⁵ Burada Eski Ahit geleneğinin aksine kendini yeme-içme konusunda kısıtlamak, iman zayıflığına delalet kabul edilmiştir. Bu pasaj bazen Hristiyanlığın et yemekten kaçınmaya/vejetaryenliğe sıcak bakmadığı şeklinde yorumlansa da aslında kasıt başkadır.

Burada Pavlus'un amacı, putlara sunulan hayvanlardan elde edilen yemekleri yeme konusunda endişe duyanlara, onlara yalnızca tek bir Tanrı olduğunu hatırlatmaktır. Putperestlerin taptığı putların yaşamları üzerinde gerçek bir etkisi yoktu ve bu nedenle putlara sunulan hayvanlardan gelen ve yiyecek olarak gördükleri hiçbir şeyin dini bir önemi yoktu.²¹⁶ Hristiyanlık burada da tıpkı kurban konusunda olduğu gibi Yahudiliğe aykırı bir yol izlemekte ve bir insanın eğer imanı sağlamsa yiyip içtiklerinin imanını zayıflatamayacağını, bedenini ve ruhunu kirletemeyeceğini söylemektedir. Aynı bölümden başka pasajlar da şöyledir: "*Rab İsa'ya ait biri olarak kesinlikle biliyorum ki, hiçbir şey kendiliğinden murdar değildir. Ama bir şeyi murdar sayan için o şey murdardır.*"²¹⁷ "*Çünkü Tanrı'nın Egemenliği, yiyecek içecek sorunu değil, doğruluk, esenlik ve Kutsal Ruh'ta sevinçtir.*"²¹⁸

Ancak Pavlus burada yine imana dayalı olarak bir kısıtlamadan bahseder:

Yiyecek uğruna Tanrı'nın işini bozma! Her yiyecek temizdir, ama yedikleriyle başkasının tökezlemesine yol açan kişi kötülük etmiş olur. Et yememen, şarap içmemen, kardeşinin tökezlemesine yol açacak bir şey yapmaman iyidir. Bu konulardaki inancını Tanrı'nın önünde kendine sakla. Onayladığı şeyden ötürü kendini yargılamayan kişi ne mutludur! Ama bir yiyecekten kuşkulanan kişi onu yerse yargılanır; çünkü imanla yemiyor. İmana dayanmayan her şey günahtır."²¹⁹

Bu pasajda ne demek istediği 1. Korintliler'de daha açık anlaşılıyor:

Hâlâ putperest alışkanlıklarının etkisinde kalan bazıları, yedikleri etin puta sunulduğunu düşünüyorlar. Vicdanları zayıf olduğu için lekeleniyor. Yiyecek bizi Tanrı'ya yaklaştırmaz. Yemezsek bir kaybımız olmaz, yersek de bir kazancımız olmaz. Yalnız dikkat edin, bu özgürlüğünüz vicdanı zayıf olanların sürçmesine neden olmasın. Eğer zayıf vicdanlı biri, bilgili olan seni bir put tapınağında sofraya oturmuş görürse, puta sunulan kurbanın etini yemek için cesaret almaz mı? Sonuçta bu zayıf vicdanlı kişi, Mesih'in uğruna öldüğü bu kardeş, senin bilgin yüzünden mahvolur! Bu şekilde kardeşlere karşı günah işleyip onların zayıf vicdanlarını yaralayarak Mesih'e karşı günah işlemiş olursunuz. Bu nedenle,

²¹⁵ Romalılar 14:2-3.

²¹⁶ Michelle Loyd-Paige, "Doesn't Romans Say That Vegetarians Have Weak Faith?", **A Faith Embracing All Creatures: Addressing Commonly Asked Questions About Christian Care for Animals**, (Ed. Tripp Yorkie Andy Alexis-Baker), Cascade Books, Oregon, 2012, s.93.

²¹⁷ Romalılar 14:14.

²¹⁸ Romalılar 14:17.

²¹⁹ Romalılar 14:20-23.

*yediğim şey kardeşimin sendeleyip düşmesine yol açacaksa, kardeşimin düşmemesi için bir daha et yemeyeceğim.*²²⁰

Bu pasajlardan anlaşılacağı üzere Pavlus, pagan inancını terk edip Hristiyanlığa yeni girmiş kimselerin imanını zayıf görmektedir. Onların putlar uğruna kurban edilen hayvanların etlerinden yemelerinin bir şekilde kendilerini yeniden putperestliğe döndüreceğinden endişe etmelerine şefkatle yaklaşıyor. Ayrıca bilgili ve güçlü imanlı olanların ne yerse yesin kendilerinin imanını bozamayacağını bilseler de zayıf imanlı olanları olumsuz etkilememek için, putlara kurban edilen hayvanların etlerinin olduğu sofralara oturmaktan kaçınmalarını tavsiye ediyor. Yine 1. Korintliler'de benzer şekilde şu ifadeler yer verilmiştir:

*Kasaplar çarşısında satılan her eti vicdan sorunu yapmadan, sorgusuz sualsiz yiyin. Çünkü 'Yeryüzü ve üzerindeki her şey Rab'bindir.' İman etmemiş biri sizi yemeğe çağırır, siz de gitmek isterseniz, önünüze konulan her şeyi vicdan sorunu yapmadan, sorgusuz sualsiz yiyin. Ama biri size, 'Bu kurban etidir' derse, hem bunu söyleyen için, hem de vicdan huzuru için yemeyin.*²²¹

Pavlus'un da aralarında bulunduğu bir grup mesajı yaymak üzere Antakya'ya giderken, ihtiyaçların ve elçilerin onlarla gönderdiği mektupta şu ifadeler yer almaktadır: *"Kutsal Ruh ve bizler, gerekli olan şu kuralların dışında size herhangi bir şey yüklememeyi uygun gördük: Putlara sunulan kurbanların etinden, kandan, boğularak öldürülen hayvanların etinden ve fuhuştan sakınmalısınız. Bunlardan kaçınırsanız, iyi edersiniz. Esen kalın."*²²²

Sonuç olarak Hristiyanlığın yeme-içme kısıtlamaları yalnızca putlara kurban edilen ve boğularak öldürülen hayvanların etlerini kapsamaktadır. Bu kısıtlamaların da Hristiyanlığa yeni girmiş eski putperestlerin, pagan inancıyla arasına net bir çizgi çekmek ve putperestliğe dönmelerini engellemek için olduğu kabul edilmektedir. Yine Elçilerin İşlerinde anlatılan şu pasaj Hristiyanlığın hayvanları ve yiyecekleri kirli-temiz olarak ayıran Eski Ahit geleneğini kaldırdığını bir kez daha göstermektedir:

Yemek hazırlanırken Petrus kendinden geçti. Göğün açıldığını ve büyük bir çarşafı andıran bir nesnenin dört köşesinden sarkıtılarak yeryüzüne indirildiğini gördü. Çarşafın içinde, yeryüzünde yaşayan her türden dört ayaklı hayvanlar, sürüngenler ve kuşlar vardı. Bir ses ona, 'Kalk Petrus, kes ve ye!' dedi. 'Asla olmaz, ya Rab!' dedi Petrus. 'Hiçbir zaman bayağı ya da murdar herhangi bir

²²⁰ 1. Korintliler 8:7-13.

²²¹ 1. Korintliler 10:25-28.

²²² Elçilerin İşleri 15:28-29.

*şey yemedim.’ Ses tekrar, ikinci kez duyuldu; Petrus'a, ‘Tanrı'nın temiz kıldıklarına sen bayağı deme’ dedi.*²²³

Hristiyanlık böylece neredeyse tüm koşer kısıtlamalarını kaldırarak Yahudilik'ten çok farklı bir yol izlemiştir. Ancak putlara kurban edilen ve boğularak ölenler hariç her hayvanın etini yeme izninin, Hristiyanlık et yemeyi teşvik ediyor gibi anlaşılması doğru olmayacaktır. Hristiyanlığın bu tutumu Yahudiliğin şekilciliğine, yüzeysel ve İsa'nın sık sık tabir ettiği gibi ikiyüzlü titizliklerine karşı bir duruştur. Yukarıda paylaşılan tüm pasajlarda görüleceği üzere, et yemeyi teşvik etmek veya vicdani sebeplerle et yememeyi kınamak bir tarafa, Hristiyanlık insanların ne yiyip içtiğine karışmamayı, bu konuda birbirlerini zorlamamayı emreder. Et yemekten kaçınmak yalnızca imanı zedeleyeceği gibi batıl inançlara dayandırılıyorsa kınanmıştır.

Öte yandan ilginç bir şekilde, hayvan eti yemeye dair bu serbestliğe rağmen Hristiyanlık tarihi boyunca, özellikle ilk Hristiyanlar arasında vejetaryenlik görülmüştür. Kaufman ve Braun, Good News for All Creation'da bu durumu şöyle özetlemiştir:

*Yahudi Hristiyanlar da dâhil olmak üzere birçok erken Hristiyan grup vejetaryendi. İsa'nın ilk takipçileri arasında yer alan Yahudi Hristiyanlar, İsa'nın hizmetini etten uzak durmayı teşvik edici olarak kabul ettiler. Nasraniler ve Ebionitler dâhil olmak üzere MS ilk yüzyıllarının müteakip Yahudi Hristiyan mezhepleri, vejetaryenliği benimsediler. James (İsa'nın erkek kardeşi) geniş çapta vejetaryen olarak kabul ediliyordu ve eski kaynaklar ayrıca Matta ve tüm havarilerin etten uzak durduklarını anlatıyor. İskenderiyeli Clement, Origen, Basil, Nazianzus'lu Gregory, Arnobius, Çöl Babaları, John Chrysostom, Jerome ve Tertullian dâhil olmak üzere birçok erken dönem kilise lideri vejetaryenliği uyguladı. Hristiyanlığın vejetaryenliği gerektirdiğine inanmayan St. Augustine, dördüncü yüzyılda Hristiyan vejetaryenlerin çok sayıda olduğunu kabul etti.*²²⁴

Bu durum kimi zaman Musa yasalarına bağlı olmakla ve kandan kaçınmakla veya çileci akımlarla ilişkilendirilse de, sonuçta vejetaryenlik her zaman bir şekilde Hristiyanlıkta yer bulmuştur.

²²³ Elçilerin İşleri 10:10-15.

²²⁴ Kaufman ve Braun, s.8.

2.2. İKİNCİL KAYNAKLARDA HAYVANLAR

Her dinde olduğu gibi Hristiyanlıkta da görüş ve uygulama farklılıkları sebebiyle çeşitli mezhep ve tarikatlar ortaya çıkmıştır. Hristiyan dünyası Katolik, Ortodoks ve Protestan (reformcu) kiliseler olmak üzere üç ana mezhebe bölünmüş, bunlar da kendi içlerinde alt mezheplere veya cemaatlere ayrılmıştır.²²⁵ Bu üç mezhebin de, alt mezheplerinin de literatürlerinde hayvanlara dair çeşitli referanslar bulunmaktadır.

Örneğin Kitab-ı Mukaddes'in yanında geleneğe de büyük önem veren Katolik mezhebi için, inanç ve ahlak üzerine Papalık onaylı resmi Katolik öğretilerinin en kapsamlı güncel kaynağı Katolik Kilisesi İlmihali'dir.²²⁶ Bu ilmihalde hayvanlar ve onların refahı hakkındaki öğreti, yaratılışın bütünlüğüne saygı temasıyla 2415 ila 2418 arasındaki paragrafları kapsamaktadır.²²⁷ 2416 sayılı paragraf şöyle diyor: “*Hayvanlar Tanrı'nın yaratıklarıdır. Tanrı onları ihtiyatlı bakımıyla çevreler. Sadece varlıklarıyla onu kutsarlar ve şanını yüceltirler. Böylece insanlar onlara iyilik borçludur. Assisili Aziz Francis veya Aziz Philip Neri gibi azizlerin hayvanlara ne kadar nazık davrandığını hatırlamalıyız.*”

Ancak hemen ardından gelen 2417 sayılı paragraf insan çıkarları için hayvan kullanımına izin veriyor:

Tanrı, hayvanları kendi suretinde yarattıklarının yönetimine emanet etti. Bu nedenle hayvanları yiyecek ve giyecek için kullanmak meşrudur. İnsana işinde ve boş zamanlarında yardımcı olmak için evcilleştirilebilirler. Hayvanlar üzerinde tıbbi ve bilimsel deneyler, makul sınırlar içinde kaldığı ve insan yaşamının korunmasına veya kurtarılmasına katkıda bulunduğu takdirde ahlaki olarak kabul edilebilir bir uygulamadır.

Alman gazeteci Peter Seewald, dönemin müstakbel papası Ratzinger ile yaptığı röportajda hayvancılık endüstrisindeki zalim uygulamaların veya boğa güreşi gibi geleneklerdeki hayvan kullanımının bu izne dâhil olup olmadığını sorduğunda Ratzinger şöyle cevap vermiştir:

²²⁵ Mehmet Aydın, "Hristiyanlık-Mezhepler ve Tarikatlar", TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt:17, İstanbul, 1998, s.353-358.

²²⁶ Kurt Remele, "Roman Catholicism", **The Routledge Handbook of Religion and Animal Ethics**, (Ed. Andrew Linzey ve Clair Linzey), Routledge Taylor & Francis Group, New York, 2019, s.144.

²²⁷ Catholic Church, **Catechism of the Catholic Church**, Ignatius Press, San Francisco, 1994, s. 580-581.

*Bu çok ciddi bir soru. Her halükarda onlarla her istediğimizi yapamayacağımız kesindir. Hayvanlar da Tanrı'nın yaratıklarıdır... Kuşkusuz, yaratıkların bir tür endüstriyel kullanımı, örneğin kazların mümkün olduğu kadar büyük bir karaciğer üretecek şekilde beslenmesi veya tavukların rahatsız olacakları kadar dar ve kalabalık ortamlarda yaşatılması, canlıların bu şekilde alçaltılması, aslında bana Kutsal Kitap ile çelişiyor gibi görünüyor.*²²⁸

Ayrıca ilmihalin 2418 sayılı paragrafında açıkça şu ifade yer almaktadır: “Hayvanların gereksiz yere acı çekmesine veya ölmesine neden olmak insan onuruna aykırıdır.”

Hristiyan azizler arasında hayvanlara nezaket ve onlarla güçlü bağlar kurma davranışına sık rastlanır.²²⁹ 2416 sayılı paragrafta da adı geçen ve Katolik azizler arasında bu konuda en çok öne çıkanlardan biri olan Aziz Francis, yaratılışa Tanrı'nın elinin harika işleri olarak bakardı.²³⁰ O, her türe değer verirdi ve hayvanlar onda merak ve dua etme isteği doğururdu.²³¹ Bu ünlü Hristiyan azizi için, doğal dünya ve her yaratık Yaradan'a yönelmeyi sağlar; sevgisi, tüm mahlûkata yayılmıştır ve günlük yaşamında Hristiyan alçakgönüllülüğünün örneğini sergiler ve bu, yaratılışın doğasında var olan değeri kabul ettiğinin bir kanıtıdır.²³² Onun yaşamından hayvanlara bakışına dair bir kesit şöyle aktarılmıştır:

*Misyonerlik çalışmalarının bir parçası olarak, St. Francis esir hayvanların kendi bakımına verilmesini istedi. Uygun olduğu şekilde onlara baktı ve onları serbest bıraktı. Siena'da tuzağa düşürdüğü bir grup güvercinle pazara giden bir çocuğa rastladığında, ona şöyle dedi: 'Lütfen o güvercinleri bana ver de Kutsal Kitap'ta saflığın simgesi olan bu masum kuşlar, alçakgönüllü ve sadık bu ruhlar, onları öldürecek zalim adamların eline düşmesin.' Çocuk kabul etti ve Francis yakalanan güvercinlere nazikçe konuştu: 'Sizi ölümden kurtarmak ve sizin için yumurtalarınızı bırakabileceğiniz yuvalar yapmak ve böylece Yaradan'ın çoğalma emrini yerine getirmek istiyorum'*²³³

Doğanın bizzat Tanrı'yı yansıttığına inanan ve tüm varlıkları kardeşler veya kız kardeşler olarak gören Aziz Francis, bu inancını ilahilerine ve dualarına da yansıtmıştır.²³⁴

²²⁸ Joseph Ratzinger, **God and the World: A Conversation with Peter Seewald**, Ignatius Press, San Francisco, 2002, s.78.

²²⁹ Kemmerer, s.207.

²³⁰ Matthew Scully, **Dominion: The Power of Man, The Suffering of Animals, and The Call to Mercy**, St. Martin's Press, New York, 2002, s.24.

²³¹ J. Donald Hughes, “Francis of Assisi and the Diversity of Creation”, **Environmental Ethics**, Cilt:18, Sayı:3, 1996, s.315-316.

²³² Kemmerer, s.208.

²³³ Raphael Brown, **The Little Flowers of St. Francis**, Image Books, New York, 1958, s.91-92.

²³⁴ Raymond J. Bucher, “Francis of Assisi”, **The Encyclopedia of Religion**, (Ed. Mircea Eliade ve diğerleri), Macmillan Publishing, Cilt:5, New York, 1987, s.409.

İlmihalin aynı paragrafında geçen bir diğer aziz olan Philip Neri (1515–95) hayvanlarla ilgilenen ve onlara, özellikle de köpeklere ve kedilere bakmasıyla bilinen bir azizdir. Ara sıra et yiyen St. Francis'in aksine, Philip Neri vejetaryenliği çileci olmaktan ziyade hayvan refahı temelinde benimsemiştir. Bir keresinde bir kasabın önünden geçerken şöyle demiştir: *“Herkes benim gibi olsaydı, hayvanları öldürmezlerdi.”*²³⁵

Başka birçok Katolik aziz, doğaya yakın yaşamayı Tanrı'ya yakın yaşamak olarak görmüş, yaşam alanlarını ve zamanlarını hayvanlarla paylaştıkları bir hayat tarzını seçmiştir. Örneğin, İrlandalı Aziz Kevin (6.yy), “dağlardaki ve ormanlardaki yaban hayvanlarının gelip kendisine eşlik ettiği ve evcil hayvanlar gibi onun elinden su içtiği”²³⁶ bir ortamda yaşamayı tercih etmiştir. Bu hayvanları ya da onların sütlerini ve yumurtalarını değil, sadece “ormandaki kuruyemişleri ve bitkileri” yiyecek olarak tüketmiştir.²³⁷ Arkadaş olduğu karakuşlar, kulübesini İrlanda'nın yoğun yağmurlarına karşı korumuş²³⁸ ve bir geyik, St. Kevin'in evlat edindiği bebeğe gönüllü olarak süt sağlamıştır.²³⁹

Katolik azizlerin yaşam öyküleri, hayvanları avcılardan koruma temasını da içerir. Örneğin yine Aziz Kevin'in bir domuzu,²⁴⁰ Aziz Maedoc²⁴¹ ve Aziz Godric'in²⁴² geyikleri avcıların elinden kurtardığı anlatılır. Aziz Godric yaban hayatındaki hayvanları, avcılardan korumak için mücadele etmiş ve hayvanlar zamanla onun kulübesini bir sığınak gibi görmeye başlamışlardır:

*Kendi hizmetinde olan bir kimsenin bir kuş veya küçük bir hayvanı, bir tuzakla veya kapanla yakaladığını görürse, hemen hayvanı onların elinden kurtarır ve kırlara veya orman açıklıklarına salardı... Aynı şekilde, avcılardan kaçan tavşanlar ve diğer hayvanları kulübesine yerleştirir ve umutları boşa çıkan yağmacılar tükendiğinde, onları kendi yaşam alanlarına gönderirdi. Ormanın dilsiz yaratıkları çoğu zaman avcıların pusuya yattığı yerden uzaklaşır ve kulübesinin güvenliğine sığınırdı.*²⁴³

²³⁵ Deborah M. Jones, **The School of Compassion: A Roman Catholic Theology of Animals**, Gracewing Publishing, Leominster(UK), 2009, s.75.

²³⁶ Helen Waddell, **Beasts and Saints**, Darton, Longman + Todd Pub., London, 1995, s.129.

²³⁷ Edward Cletus Sellner, **Wisdom of the Celtic Saints**, Ave Maria Press, Notre Dame:Indiana, 1993, s.160.

²³⁸ Cynthia Zarin, **Saints Among The Animals**, Atheneum Books, New York, 2006, s.66.

²³⁹ Sellner, s.164.

²⁴⁰ Waddell, s.129.

²⁴¹ Sellner, s.169.

²⁴² Waddell, s.90.

²⁴³ Waddell, s.87-88.

Doğayla barış içinde yaşama, hayvanlara şefkat ve merhametle yaklaşma konulu hikâyeler çoğunlukla Katolik azizlerle ilişkilendirilmiş olsa da Ortodoks azizlerde de bu temanın örneklerine rastlanır. Kutsal Dağlı Aziz Nicodemus'un (1748-1809) hayvanlara karşı şefkat ve merhameti ifade eden bir duası vardır:

Rab İsa Mesih, senin şefkatli merhametinle hareket etti, acı çeken hayvanlara merhamet et... Çünkü eğer doğru bir adam sığırlarına acıyorsa (Süleyman'ın Özdeyişleri 12:10), sen onları yaratan ve rızıklandıran olarak nasıl acımayacaksın? Merhametinle gemideki hayvanları unutmadın (Yaratılış 9:19–20)... Sağlık ve bol öküz ve diğer dört ayaklı hayvanlar sayesinde, yeryüzü ekilir ve meyveleri çoğalır ve senin adını çağıran kulların, çiftçiliklerinin mahsulünden bol bol yararlanırlar.²⁴⁴

Başka bir Ortodoks aziz olan Suriyeli Aziz İshak (7.yy) ise şöyle demiştir: *“Alçakgönüllü insan vahşi hayvanlara yaklaştığı anda, vahşilikleri evcilleşir. Hemen yaklaşp, kuyruklarını sallayarak, ellerini ve ayaklarını yalayarak ona sarılırlar. Çünkü onlar, günahattan önce Âdem'den gelen kokunun aynısını onun üzerinde de duyarlar.”²⁴⁵*

Gerek Katolik gerek Ortodoks azizlerin hayvanlarla ilişkilerine dair çok sayıda hikâye anlatılmıştır. Azizlerin hikâyeleri, Hristiyanlığın manevi liderlerinin, hayvanlarla uyumlu bir şekilde yaşadığını ve hayvanların bu nazik, ruhani insanlardan korkmadığını bildirir.²⁴⁶ Bazı ilahiyatçılar, azizlerin yaşamlarını folklor veya efsane olarak görmeye ve değerini azımsamaya eğilimli olsalar da bu hikâyeler, Hristiyanlık içinde maneviyatı hayvanlara karşı hayırsever ve duyarlı bir saygıyla ilişkilendiren yaygın bir pozitif geleneğin kanıtıdır.²⁴⁷

Hristiyanlığın üç ana mezhebinin sonuncusu olan Protestan mezhebinde, azizlere Katolik ve Ortodoks mezhebinde olduğu gibi büyük bir önem atfedilmez. Ancak Protestanlık bünyesinde ortaya çıkan Yedinci Gün Adventistleri ve Metodizm akımlarında, hayvanların konumuna dair Hristiyanlığın genelinden farklı tutumlar sergilenmiştir. Örneğin Metodizm'in kurucusu olan ve etik sebeplerle vejetaryen olduğu bilinen John Wesley (1703-1791), et yemekten kaçındığını ve gördüğü

²⁴⁴ Kallistos Ware, “Orthodox Christianity”, **The Routledge Handbook of Religion and Animal Ethics**, (Ed. Andrew Linzey ve Clair Linzey), Routledge Taylor & Francis Group, New York, 2019, s.129.

²⁴⁵ Ware, s.133.

²⁴⁶ Kemmerer, s.232.

²⁴⁷ Andrew Linzey, “Religions and Animals: Saints”, **Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare**, (Ed. Marc Bekoff), Greenwood Press, California, 2010, s.476.

faýdaları şöyle ifade etmiştir: *"Tanrıya şükürler olsun ki, eti ve şarabı bıraktığım için, tüm fiziksel hastalıklardan kurtuldum."*²⁴⁸

Bugün Hristiyan vejetaryenlerin belki de en büyük ve en önemli grubu olan Yedinci Gün Adventistleri ise, neredeyse yarısı et yemeyen üyelerinin tamamına vejetaryenliği tavsiye etmektedir.²⁴⁹ Yedinci Gün Adventistleri'nin kurucularından biri olan ve beslenmenin hem fiziksel sağlığımız hem de manevi gelişimimiz üzerindeki etkilerine dair kapsamlı kitaplar yazan Ellen G. White bu konudaki düşüncelerini şöyle ifade ediyor:

*Tanrı'nın insanı yaratmadaki orijinal amacına geri dönmeliyiz. Göksel meleklerin arkadaşlığına sahip olmak için saf, rafine ve kutsal olmaya çalışanlar, ruh ve beden üzerinde bu kadar zararlı bir etkiye sahip olan herhangi bir şeyi yiyecek olarak yemeye nasıl devam edebilirler? Nasıl olur da keyfi bir ihtiyaç olarak et tüketebilmek için Tanrı'nın yarattıklarının canını alabilirler? Aksine, başlangıçta insana verilen sağlıklı ve lezzetli yiyeceklere dönsünler ve çocuklarına, Tanrı'nın yarattığı ve hâkimiyetimiz altına verdiği bu dilsiz yaratıklara merhamet etmeyi öğretsinler...*²⁵⁰

Kesim için yetiştirilen hayvanlara yapılan muamele de White'ı ilgilendiriyordu:

*Et yemenin hayvanlara yaptığı zulmü ve bu zulmü yapanlar ve görenler üzerindeki etkisini bir düşünün. Tanrı'nın bu yaratıklarına sunmamız gereken şefkati nasıl da yok ediyor! Işıktan ve temiz havadan uzak, pis ahırların atmosferini soluyan ve belki de çürüyen yiyeceklerle şişmanlatılan bu hayvanların tüm vücutları kısa sürede pis maddelerle kirlenir. Hayvanlar genellikle uzun mesafelere taşınır ve bir pazara ulaşmada büyük sıkıntılara maruz kalır. Yeşil otlaklardan alınan ve sıcak, tozlu yollarda yorgun kilometrelerce seyahat eden veya pis arabalara tıkıştırılan, ateşli ve bitkin, çoğu zaman saatlerce yiyecek ve sudan mahrum bırakılan zavallı yaratıklar, insanların ziyafet çekmesi için ölüme sürükleniyor. Et tüketenler genellikle ne yediklerini çok az bilirler. Yedikleri hayvanları yaşarken görebilseler, çoğu tiksinererek ondan yüz çevirirlerdi.*²⁵¹

Görüldüğü gibi White, yalnızca Tanrı'ya yaklaşmak ya da fiziksel ve ruhsal sağlığı korumak arzusuyla değil, hayvanların korunması ve onlara yapılan muamelelerin ahlaken kabul edilemez olduğunu düşündüğünden et yemekten kaçınmayı öğütlemiştir.

²⁴⁸ Steven Rosen, **Food for the Spirit: Vegetarianism and the World Religions**, Bala Books, New York, 1987, s.108.

²⁴⁹ Jo Ann Davidson, "World Religions and the Vegetarian Diet", **Journal of the Adventist Theological Society**, Cilt:14, Sayı:2, 2003, s.127.

²⁵⁰ Ellen G. White, **The Ministry of Healing**, Pacific Press Publishing, Mountain View:CA, 1905, s.317.

²⁵¹ White, s.315.

Sonuç olarak zaten Yeni Ahit'te yoğun şekilde sevgi, şefkat ve merhamet vurgusu yapan Hristiyanlığın üç ana akımında da hayvanlara dair olumlu mesajlar bulunmaktadır. Ezilenlerin savunucusu, muhtaçların hizmetkârı, sömürülenlerin ve mazlumların alçakgönüllü destekçisi olan İsa'nın yaşamı üzerine modellenmiş olan Hristiyan geleneği içerisinde, ilk yıllarından günümüze kadar hayvanların da bu şefkat ve desteğe dâhil edildiği örneklerle rastlanmaktadır.

2.3. HAYVAN HAKLARINA YÖNELİK ÇAĞDAŞ YORUMLAR

Çağdaş hayvan hakları savunuculuğu, eski Hristiyan ideallerine ve uygulamalarına çok şey borçludur zira hayvan koruma hareketlerinin çoğu, büyük çoğunluğu Protestan din adamları olan Hristiyanlar tarafından kurulmuştur.²⁵² Örneğin on sekizinci yüzyıl Anglikan rahibi olan Dr. Humphrey Primatt, adaletin hayvanları da kapsaması gerektiğine yönelik muhtemelen ilk teolojik tartışmayı ortaya atmıştır:

İnsanlar arasındaki zekâ seviyesi, ten rengi, boy gibi farklılıklar, bu farklılıklardan dolayı hiç kimseye bir başkasını taciz etme veya aşağılama hakkı vermiyorsa; bir hayvana da bir insanın zihinsel güçlerine sahip olmadığı için, insanlar tarafından kötü muamele yapılamaz ve eziyet edilemez. Çünkü insan nasılsa, öyledir, ancak Tanrı'nın onu yarattığı gibidir ve aynı şey hayvanlar için de geçerlidir... Ve böyle oldukları için, Tanrı'nın kendilerini yarattığından ne daha fazla ne de daha az oldukları için, bir hayvanın hayvan olmasında, tıpkı bir insanın insan olmasında olduğu gibi, bir kusur yoktur...

*İnancımızın yaratıcısı ve tamamlayıcısı, merhametli olmamızı emretti, çünkü Babamız da merhametlidir, Hristiyanların yükümlülüğü daha da artar ve merhamet ilkesini genişletmek, özellikle ve diğer tüm insanlardan daha fazla bizim görevimizdir... Zalim bir Hristiyan, nankördür, görevine ihanet etmiştir ve içinde Mesih'in adını boşuna taşımaktadır.*²⁵³

İngiliz Rahip Arthur Broome, 1824'te Londra'da önde gelen İngiliz kölelik karşıtları ve sosyal reformcularla bir toplantı düzenledi. Bu liberal kanaat önderleri, halkı hayvanlara eziyet konusunda eğitmek ve istismarcılara karşı kovuşturma başlatmak için bir örgüt kurdu. Grup, hayvan kullanımına ve insan yararına kesilmesine karşı çıkmadı, ancak kullanımlarında zorunlu olmayan zulme şiddetle

²⁵² Norm Phelps, **The Longest Struggle: Animal Advocacy from Pythagoras to PETA**, Lantern Books, New York, 2007, s.85.

²⁵³ Vasu Murti, **They Shall Not Hurt or Destroy: Animal Rights and Vegetarianism in the Western Religious Traditions**, Vegetarian Advocates, Cleveland, OH, 1999, s.75'ten aktaran Kemmerer s.235.

karşı çıktı. 1824'te Hayvanlara Zulmü Önleme Derneği adıyla kurulan örgüt, Prenses Victoria'nın 1840'ta kraliyet statüsü vermesiyle Kraliyet Hayvanlara Karşı Zulüm Önleme Derneği (RSPCA) adını almıştır.²⁵⁴

1999 yılında Nathan Braun ve İlahiyat Profesörü Stephen H. Webb tarafından felsefe, teoloji ve tıp gibi çeşitli uzmanlıklara sahip Hristiyan üyelere oluşan bir kurul toplanarak Hristiyan Vejetaryen Derneği (CVA) kurulmuştur.²⁵⁵ CVA, bitki temelli beslenmeyi teşvik eden, inanç ve beslenme hakkında kapsamlı bilgiler sunan ve vejetaryen/vegan etiği savunan uluslararası, mezhep farkı gözetmeyen bir Hristiyan kuruluştur. Hayvanlara, insanlara ve gezegene değişim getirmek için aktif olarak kampanyalar yürütmektedir. CVA'nın web sitesi bir dizi bilgilendirici bağlantı paylaşıyor ve Hristiyan vejetaryenler için bir sohbet grubu sunuyor. CVA, diyet seçimleri sayesinde, "Hristiyanların insanlara, hayvanlara ve çevreye özen göstererek dünyayı Mesih için olumlu yönde etkileyebilecekleri önemli yolları" ortaya koymaktadır.²⁵⁶ Dernek, web sitesinde misyonunu şöyle ifade ediyor:

1. Dünya çapındaki Hristiyan vejetaryenleri desteklemek ve teşvik etmek.
2. Vejetaryen olmayan Hristiyanlarla vejetaryen bir diyetin, Mesih'in sevgisine, şefkatine ve barışına nasıl güçlü ve iman güçlendirici bir etken olabileceğini paylaşmak.
3. Bitki temelli diyetlerin Tanrı'nın tüm Yaradılışı için iyi olduğunu ve Tanrı tarafından verilen hayvanlar üzerindeki idarecilik görevimizi en iyi şekilde temsil ettiğini dünyaya göstermek.

Pelle Strindlund ve Annika Spalde ise, İsveçli hayvan özgürlükçüleri ve inanca dayalı sosyal aktivistlerdir. Spalde, İsveç Kilisesi'nde (Lutheran) atanmış bir diyakoz (papaz yardımcısı) ve İsveç Hristiyan Vejetaryen Hareketi'nin kurucu üyesidir. Strindlund, dini araştırmalarda yüksek lisans derecesine sahiptir ve "tüm hayvanların özgürlüğü için şiddet içermeyen sivil itaatsizliği kullanan "Räddningstjänsten" (Kurtarma Servisi) adlı bir İsveç örgütünün kurucu üyesidir.²⁵⁷

Hayvan özgürlükçüsü ve Hristiyan kimlikleriyle Strindlund ve Spalde, insanlara şöyle sesleniyor: "Özellikle güçlü bir konumdayken, başkalarıyla olan ilişkilerimizde Tanrı'nın doğasını yansıtmalıyız. Bu, Mukaddes Kitabın dünyanın

²⁵⁴ Norm Phelps, "Religion, History and the Animal Protection Movement", **Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare**, (Ed. Marc Bekoff), Greenwood Press, California, 2010, s.484.

²⁵⁵ CVA, <https://christianveg.org/cvaboard.htm> (Erişim tarihi:21.06.2023)

²⁵⁶ Kemmerer, s.236.

²⁵⁷ Kemmerer, s.283.

yaratılışıyla ilgili anlatımıyla bağlantılıdır... Tanrı, hayvanlarla, Tanrı'nın bizimle ilişki kurduğu gibi ilişki kurmamızı ister: besleyici ve koruyucu bir özenle."²⁵⁸

Bunlar dışında, dünyanın en büyük hayvan hakları örgütlerinden biri olan PETA (People for the Ethical Treatment of Animals), Papa Francis'i 2015'te "Yılın Kişisi" seçmiştir. Böylece PETA tarafından "Yılın Kişisi" seçilen ilk dini lider Papa Francis olmuştur. PETA, Papa Francis'in, 2015 yılında yayınladığı "*Laudato Si*" adlı ansiklopedide, "dünyadaki 1,2 milyar Katolik'ten ve dünyanın tüm vatandaşlarından Tanrı'nın yarattıkları üzerindeki insan hâkimiyetini reddetmelerini, hayvanlara nezaketle davranmalarını ve çevreye saygı duymalarını istediği" için seçildiğini ifade etmiştir.²⁵⁹ PETA bu seçimi, Katolik Kilisesi'nin şu anki başkanının, papalık adı olarak hayvanların koruyucu azizi Assisili Aziz Francis'in adını seçmesiyle de²⁶⁰ ilişkilendirmiştir: "*Roma Piskoposu seçildiğimde adını rehber ve ilham kaynağım olarak aldığım o çekici ve saygı duyulan kişiden bahsetmeden bu ansiklopediyi tamamlamak istemiyorum.*"²⁶¹

Papa Francis, "*Laudato Si*" adlı bu eserine, eserin adının nereden geldiğini açıklayarak başlamıştır.²⁶² Latince "Sana şükürler olsun" anlamına gelen bu söz, Aziz Francis'in "*Canticle of the Creatures*" adlı ilahisinden alıntıdır. Bir önceki bölümde de belirtildiği gibi tüm varlıklara kardeşler olarak seslenen Aziz Francis, bu ilahide "tüm kardeşleri için" Tanrı'ya övgüler sunmaktadır.

Papa Francis bu eserinde, Tanrı'nın yaratıklarının her birinin bireysel ve içsel değerini net ve yoğun bir şekilde vurgulamıştır. O, insanlara ve hayvanlara duyulan sevgiyi nasıl ilişkilendirdiğini şöyle ifade etmiştir:

*Bu dünyadaki diğer canlılara karşı kayıtsızlığımız veya zalimliğimiz er ya da geç diğer insanlara karşı gösterdiğimiz muameleyi etkiler. Tek bir kalbe sahibiz ve bizi bir hayvana kötü davranmaya iten sefillik, diğer insanlarla ilişkilerimizde kendini göstermekte gecikmeyecektir. Herhangi bir hayvana karşı yapılan her zulüm, 'insan onuruna aykırıdır'.*²⁶³

²⁵⁸ Annika Spalde and Pelle Strindlund, **Every Creature a Word of God: Compassion for Animals as Christian Spirituality**, Vegetarian Advocates Press, Cleveland, 2008, s.5'ten aktaran Kemmerer, s.283.

²⁵⁹ Michelle Reynolds, "Why Is Pope Francis PETA's 2015 Person of the Year?", 01.11.2015, <https://www.peta.org/blog/pope-francis-is-petas-2015-person-of-the-year/>, (21.06.2023)

²⁶⁰ Remele, s.146.

²⁶¹ Papa Francis, *Laudato Si*, https://www.vatican.va/content/dam/francesco/pdf/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_enciclica-laudato-si_en.pdf, (21.06.2023), s.9.

²⁶² Papa Francis, s.3.

²⁶³ Papa Francis, s.68.

Francis, “diğer yaratıkları umursamayan zalim insan merkezçilik”²⁶⁴ geleneği yerine, Tanrı'nın ruhunun tüm canlılarda yaşadığı²⁶⁵ ve hayvanların yaratılış amacının insan değil Tanrı olduğu, “dirilmiş Mesih'in her şeyi kucakladığı ve aydınlattığı o aşkın bolluk”²⁶⁶ olduğu düşüncesini ortaya atmıştır. Papa Francis şunu belirtiyor: “Zamanımızda Kilise, diğer yaratıkların sanki kendi başlarına hiçbir değeri yokmuş ve onlara istediğimiz gibi muamele edebilirmişiz gibi, tamamen insanoğlunun çıkarlarına tabi olduklarını söyleyemez.”²⁶⁷

Ayrıca Papa Francis 11-13 Temmuz 2022’de Prag’ta düzenlenen Avrupa Birliği Gençlik Konferansı’na katılan gençlere gönderdiği mektupta eğitimin, özgün düşünebilmenin öneminden bahsettikten sonra şöyle diyor:

*Bahsetmek istediğim diğer öneri, ortak evimizin bakımı ile ilgilidir. Bu konuda da, sizden önceki nesiller çok konuşup az sonuca varırken, sizin somut girişimlerde bulunabildiğinizi görmekten memnuniyet duydum. Bu kendi kendine zarar verme eğilimini tersine çevirmeyi başaramazsanız, gelecekte başkalarının bunu yapması zor olacaktır. Dünyamız için sadece fosil yakıtların değil, aynı zamanda pek çok gereksiz şeyin tüketimini azaltmak için acil bir ihtiyaç var. Dünyanın bazı bölgelerinde şimdikinden daha az et tüketmek uygun olacaktır. Bu da çevrenin korunmasına yardımcı olacaktır.*²⁶⁸

Papa Francis, bu açıklamasıyla ekolojik krizle ilgili bilim insanlarından gelen et tüketimini azaltma uyarılarını ciddiye aldığını gösteriyor. Ancak et yemekle ve hayvancılık endüstrisiyle ilgili tek kaygısının ekolojik kriz olmadığı, onlara karşı ahlaken de sorumlu olduğumuzu düşündüğü açıkça anlaşılıyor. Ona göre hayvanlara bakışımızı, başta Aziz Francis olmak üzere doğa ve hayvan sevgisiyle bilinen azizlerin yaklaşımına ve güncel koşullarımıza göre yeniden değerlendirmemiz ve değiştirmemiz gerekiyor.

Görüldüğü gibi Hristiyanlığın en eski ve en temel kutsal metinlerinden günümüze gelene kadar her aşamasında, hayvanlar için etik bir kaygının izlerine rastlanmaktadır. Hatta bu etik kaygılarla, vejetaryen beslenmeye geçiş önerilmektedir. Tıpkı Yahudilikte olduğu gibi Hristiyanlıkta da etik sebeplerle vejetaryenliğe geçmenin açıkça tavsiye edilebilmesini kolaylaştıran en temel sebebin, yaratılışın en

²⁶⁴ Papa Francis, s.50.

²⁶⁵ Papa Francis, s.65.

²⁶⁶ Papa Francis, s.61.

²⁶⁷ Papa Francis, s.51.

²⁶⁸ Papa Francis, Message Of His Holiness Pope Francis To The Participants In The EU Youth Conference, 06.07.2022, <https://www.vatican.va/content/francesco/en/messages/pont-messages/2022/documents/20220706-messaggio-conferenza-giovani.html>, (21.06.2023).

başında ve gelecekte Mesih tarafından kurulacağına inanılan krallıkta, tüm varlıkların barış içinde yaşadığı bir tablo çizilmesi olduğu düşünülebilir. Buna ek olarak Hristiyanlıkta kurban ritüelinin kaldırılmış olması ve diyet kurallarının serbestliği, vejetaryenliğin dini bir ideal olarak önerilebilmesine zemin hazırlamaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLAM'DA HAYVANLAR

İslam geleneğinin en kutsal ve temel kaynağı, Allah kelamı olduğu kabul edilen ve Hz. Muhammed (s.a.v.) tarafından aktarılmış olan Kur'an-ı Kerim'dir. İslam'a ikincil derecede kaynaklık eden hadisler, ihtilâfa düştükleri konularda insanları aydınlatan bir peygamberin sözü olarak üstün bir değer ifade ettiği gibi Kur'an'ı herkesten iyi anlayan ve ayetlerdeki ilâhî maksadın ne olduğunu en iyi bilen kişi olan Allah resulünün görüşü olarak da büyük önem taşır.²⁶⁹ Kur'an ve hadislere dayalı olarak ilmihal, hukuk, siyaset, ekonomi gibi konuları inceleyen fıkıh âlimlerinin görüşleri, sufilerin öğretileri ve evliya menkıbeleri İslam dini literatürünün birer parçasıdır.

Bu bölümde ilk olarak birincil kaynak niteliğindeki Kur'an-ı Kerim'de hayvanların yaratılıştaki konumuna ve hayvanlardan hangi bağlamlarda bahsedildiğine yer verilecektir. Ardından İslam peygamberinin hayvanlara verdiği önemi gösteren hadisler ve bazı manevi önderlerin hayatlarından hayvan sevgisine dair kesitler aktarılacaktır. Son olarak İslam dünyasında hayvan hakları ve refahına dair güncel yorumlardan bahsedilecektir.

3.1. KUR'AN-I KERİM'DE HAYVANLAR

Kur'an-ı Kerim'de hayvanlara, önceki bölümlerde incelenen kutsal metinlerde de olduğu gibi günümüz hayvan hakları ve hayvan refahı anlayışı bakımından hem olumlu hem de olumsuz olarak değerlendirilebilecek temalarla yer verilmiştir. Kur'an'da Allah, keçi ve koyun,²⁷⁰ inek ve deve,²⁷¹ deniz canlıları,²⁷² at, katır ve merkep,²⁷³ bildircin²⁷⁴ gibi hayvanları insanın çeşitli amaçlarla faydalanması için yaratılmış şükür sebebi olan varlıklar olarak anlatmaktadır.²⁷⁵ Zaman zaman da, Yahudi ve Hristiyan kutsal metinlerinde de olduğu gibi hayvanlar, İslam açısından

²⁶⁹ M. Yaşar Kandemir, "Hadis", TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt:15, İstanbul, 1997, s.27-64.

²⁷⁰ En'am 6:142

²⁷¹ Nahl 16:66, En'am 6:144.

²⁷² Nahl 16:14,

²⁷³ Nahl 16:8

²⁷⁴ Bakara 2:57,

²⁷⁵ Nahl 16:5-8.

olumsuz değerdendirilen kişileri temsil eden varlıklar olarak anılmıştır. Olumsuz değerdendirilen özelliklere sahip insanlar tasvir edilirken eşek,²⁷⁶ maymun,²⁷⁷ köpek²⁷⁸ gibi hayvanların bazı niteliklerinden örnek verilmiştir. Ancak bu ayetlerde eleştirilen hayvanlar değil, onların yaratılışlarından gelen özelliklerine benzer özellikler sergileyen ve kendi yaratılışlarına uygun davranmayan insanlardır.²⁷⁹ Örneğin Tevrat'ı bilip de uygulamayan Yahudiler, sırtında kitap taşıyan eşeklere benzetilirken, burada kasıt eşeği aşağılamak değildir. Eşekten doğası gereği kutsal metinleri okuyup, ona uygun bir hayat sürmesi beklenmez. Ancak bunu yapmaya muktedir olduğu halde yapmayan insanlar eleştirilir.

Diğer yandan Kur'an'a göre hayvanlar, Allah'ın yüceliğinin ve yaratma kudretinin delili, kendi dilleri olan ve Allah'ı tesbih eden topluluklar, peygamberliğin ispatını sağlayan mucizeler ve insanların tefekkürle inceleyerek imanlarını kuvvetlendirebilecekleri yaratılış harikası varlıklar olarak sunulmaktadır. Ek olarak hayvanlar, daha önce incelenen kutsal metinlerde olduğu gibi, kurban bahsinde ve diyet kısıtlamalarında da yer almıştır. Bunlar aşağıda ayrı başlıklar halinde incelenecektir.

3.1.1.Yaratılıştaki Konumu Bakımından Hayvanlar

Kur'an-ı Kerim'de, Yahudi-Hristiyan geleneğinden farklı olarak evrenin ve mahlûkatın yaratılışı bir bütün olarak ve kronolojik şekilde anlatılmamaktadır. Kur'an kesintisiz bir yaratılış öyküsü sunmak yerine, farklı surelerde yaratılışın çeşitli boyut ve aşamalarını fazla ayrıntıya girmeden aktarmıştır:

O, hanginizin ameli güzel olduğu hususunda sizi imtihan etmek için gökleri ve yeri altı günde yaratandır. Bundan önce Arş'ı su üstünde idi."²⁸⁰
"O küfre sapanlar görmüyorlar mı ki, başlangıçta göklerle yerler bir biriyle bitişik iken, biz onları ayırdık ve her canlı şeyi sudan yarattık."²⁸¹
"Allah hareket eden her canlıyı bir sudan yarattı. Bunlardan kimi karnı üzerinde sürünür, kimi iki ayak üzerinde yürür, kimi de dört ayak üzerinde yol alır. Allah dilediğini yaratıyor, Allah her şeye kadirdir."²⁸²

²⁷⁶ Cum'a 62:5.

²⁷⁷ Bakara 2:65-66.

²⁷⁸ A'raf 7:176.

²⁷⁹ Abdurrahman Kasapoğlu, "Kur'an'da Hayvan Davranışlarına Benzetilen İnsan Karakterleri", **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt:11, Sayı:1, 2006, s.74.

²⁸⁰ Hud 11:7.

²⁸¹ Enbiya 21:30.

²⁸² Nur 247:45.

“İnsanı bir damla sudan yarattı...”²⁸³

“Andolsun biz insanı şekillenebilir özlü balçıktan, (şekil verilip) kurutulmuş çamurdan yarattık.”²⁸⁴

“O, insanı ateşte pişirilmiş toprak kaplar gibi kurutulmuş çamurdan yarattı.”²⁸⁵

Görüldüğü gibi Kur'an sıralı ve kesintisiz bir yaratılış öyküsü anlatmayarak Tanah/Eski Ahit geleneğinden farklı bir görünüm sunmuştur.²⁸⁶ Onlarla benzer olarak ise Kur'an'da da, insanın ve hareket eden her canlının sudan yaratıldığı yani aynı özden geldiği belirtilmektedir. Ancak Kur'an-ı Kerim'de insanın yaratıldığı madde için farklı yerlerde, balçıktan ve çamurdan yaratılmış olduğu da belirtilmektedir. İslam tefsir geleneğinde ayetlerde belirtilen suyun bildiğimizden farklı bir su olduğu düşünülmüştür. Sonuç olarak İslam geleneğinde genel olarak Âdem'in ve tüm canlıların topraktan yaratıldığı kabul edilmiştir.²⁸⁷

Farklı şekillerde yorumlanmış olsa da çoğunluğun görüşüne göre Bakara Suresinde bizzat Âdem'in yaratılışı şöyle anlatılmaktadır:

Hani rabbın meleklere, “Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım” demişti. Onlar, “Biz seni övgü ile tesbih ederken ve senin kutsallığını dile getirip dururken orada fesat çıkaracak ve kan dökecek birini mi yaratacaksın?” dediler. Allah “Şüphesiz yok ki, ben sizin bilmediklerinizi bilirim” buyurdu. Ve Âdem'e bütün isimleri öğretti. “Ey Âdem! Bunların isimlerini onlara bildir” dedi. Onlara bunların isimlerini bildirince de “Size ben göklerin ve yerin gizlisini kesinlikle bilirim; yine sizin açığladığınızı da gizlediğinizi de bilirim demedim mi!” buyurdu.”²⁸⁸

Burada Allah tarafından Âdem'e diğer varlıkların isimlerinin öğretilmesi, Tanah/Eski Ahit'te Âdem'in tüm varlıklara isim vermesini hatırlatmaktadır. Ancak Tekvin anlatısında yetki tamamen Âdem'e verilmişken, Bakara Suresinde bu bilgi Âdem'e Allah tarafından öğretilmiştir. Öte yandan ayette geçen “halife” kelimesi genellikle, Tekvin'deki “egemenlik” kavramına benzer şekilde, insanın yeryüzünde Allah adına hükmetme yetkisi olduğu şeklinde yorumlanmış olsa da, kastın bu olmadığını düşünenler de vardır. Bu ayette insanın otorite sahibi olduğuna dair bir ima

²⁸³ Nahl 16:4, Furkan 25:54.

²⁸⁴ Hicr 15:26.

²⁸⁵ Rahman 55-14.

²⁸⁶ B. Yaşar Seyhan, **Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an'daki Kıssaların Karşılaştırılması**, Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş, 2006, s.19.

²⁸⁷ Süleyman Hayri Bolay, "Âdem", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:1, İstanbul, 1988, s.358-363.

²⁸⁸ Bakara 2:30-33.

bulunmamakla birlikte, ilk müfessirler “sonra gelen” anlamındaki bu terimi, yeryüzünde Âdem’den önce başka varlıkların yaşadığı şeklinde yorumlamışlardır.²⁸⁹

Ayrıca Kur’an’a göre, yeryüzü, yalnız insanlar için değil hayvanlar için de bir yaşam alanıdır.²⁹⁰ Kur’an, yeryüzünün yaratılış maksadını şu ayetle ifade ediyor: *“Yeryüzüne gelince, Allah onu tüm canlılar için yayıp döşedi.”*²⁹¹ Hepimiz için ortak yaşam alanı olan dünyanın nimetlerinden yararlanma hakkımızın da ortak olduğu ise şöyle hatırlatılıyor: *“Şöyle ki: Yağmurlar yağdırdık. Sonra toprağı göz göz yardık da oradan ekinler, üzüm bağları, sebzeler, zeytin ve hurma ağaçları, iri ve sık ağaçlı bahçeler, meyveler ve çayırılar bitirdik. (Bütün bunlar) sizi ve hayvanlarınızı yararlandırmak içindir.”*²⁹²

Sonuç olarak Kur’an’ın yaratılış anlatısına bakarsak, insanla hayvan aynı özden yaratılan varlıklardır ve üzerinde yaşadığımız dünya yalnız insan için değil, hareket eden tüm canlılar için yaratılmıştır. Kur’an, yaratılıştaki konum ve dünya nimetlerinden pay sahibi olmak bakımından hayvanlarla insanlar arasında keskin bir ayrıma gitmediği gibi, Tanah/Eski Ahit’te olduğu gibi açıkça insana egemenlik verildiği şeklinde yorumlanabilecek bir ifade içermez.

3.1.2. Allah’ın Varlığına Delil Olarak Hayvanlar

Kur’an-ı Kerim’de çeşitli hayvanlar, Allah’ın varlığının, yaratma kudretinin ve her an tüm mahlûkatı gözettiğinin ispatı olarak anılmıştır. Allah’ın doğadaki en küçük varlıkları bile büyük bir sanatla ve özenle yarattığı ve buna başka kimsenin gücünün yetmeyeceği şöyle anlatılır: *“Ey insanlar! Size bir misal verilmekte; dinleyin onu: Allah’tan başka kendilerine yalvarıp yakardıklarınız var ya, hepsi bunun için bir araya gelseler bile bir sinek yaratamazlar! Hatta sinek onlardan bir şey kapsa, onu dahi ondan kurtaramazlar. İsteyen de âciz, kendinden istenen de!”*²⁹³

²⁸⁹ Sarra Tlili, **Animals in Qur’an**, Cambridge University Press, Cambridge, 2012, s.123.

²⁹⁰ Ülfet Görgülü, “İslam Hukukunda Hayvan Hakları ve Hayvanlara Karşı Sorumluluklarımız”, **Hayvan Etiği**, (Ed. M.İhsan Karaman ve diğerleri), İSAR Yayınları, İstanbul, 2019, s.70.

²⁹¹ Rahman 55:10.

²⁹² Abese 80:25-32.

²⁹³ Hac 22:73.

Bu ayette eleştirilen müşrikler, tepki olarak sivrisineği küçümsemiş ve “Allah böyle küçücük şeyleri misal vermekten utanmıyor mu?” diye sorgulamışlardır.²⁹⁴ Bunun üzerine Allah şöyle der: “*Şüphe yok ki, Allah herhangi bir şeyi, bir sivrisineği, hatta onun da ötesindeki misal vermekten utanıp çekinmez. Bunun karşısında iman edenler onun, Allah’tan gelen gerçek olduğunu bilirler, inkâr edenler ise “Allah misal olarak bununla neyi kastediyor?” derler.*”²⁹⁵

Bu ayetle, müminlerin doğal çevredeki küçücük şeylerden bile Allah’ı hatırlayacakları ve iman için ilham alacakları, inanmayanların ise her zaman bahane bulacakları vurgulanıyor. Müşriklere küçük ve önemsiz görünen bu hayvanı anmak Allah’ın azametine gölge düşürmediği gibi, tüm yaratılışın harikaliğine dikkat çekmektedir.

Kuran-ı Kerim’e göre hayvanlar, beslenme, barınma, korunma ve nesillerini sürdürmeyi Allah’ın onlara bildirmesi sayesinde bilirler. Modern bilimin “içgüdü” olarak nitelediği bu özellik, Kur’an diliyle aynı zamanda Allah’ın peygamberlere seslenişi için de kullanılan vahiy/ilhamdır.²⁹⁶

*Ve rabbın bal arısına şöyle vahyetti: “Dağlardan, ağaçlardan ve insanların kurdukları çardaklardan kendine yuvalar edin. Sonra her türlü besleyici ürünlerden ye; rabbının koyduğu kanunlara boyun eğerek çizdiği yollardan git!” Onların karınlarından, farklı renk ve çeşitlerde şerbet (kıvamında bir sıvı) çıkar ki onda insanlara şifa vardır. İşte bunda da düşünen bir topluluk için açık delil bulunmaktadır.*²⁹⁷

Elmalılı Hamdi Yazır, bu vahyin peygambere gelen vahiy ile aynı olmadığını ve tefsir geleneğinde, ayetteki vahiy kelimesinin vahy-i ilham olarak yorumlandığını belirtir. Bununla beraber Allah’ın peygambere ve arıya vahyetmesi arasında şöyle bir benzerlik kurar: “*Yani Hak Teâlâ tarafından arıya bal yapmak ruh ve sanatı şaşmaz bir isabetle verildiği gibi, peygambere gelen vahiy de öyle zarurî bir ilimdir.*”²⁹⁸

Kur’an’da Allah’ın varlığına ve yaratmasına dair gösterilen delillerden biri de kuşlardır:

²⁹⁴ Celal Çayır, **Kur’an-ı Kerim’de Zikredilen Hayvanlar ve Zikir Sebepleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 1999, s.18.

²⁹⁵ Bakara 2:26.

²⁹⁶ Merve Yiğit, **Establishing Animals in Islamic Ethics: Who Are They and How Should We Treat Them**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Bilgi Üniversitesi Lisansüstü Programlar Enstitüsü, İstanbul, 2020, s.19.

²⁹⁷ Nahl 16:68-69.

²⁹⁸ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur’an Dili**, (Haz. Asım Cüneyd Köksal ve Murat Kaya) Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Cilt:3, İstanbul, 2022, S.850.

*Üstlerinde kanatlarını açta kapaya uçan kuşları hiç görmediler mi? Onları (havada) Rahman'dan başkası tutmuyor. Şüphesiz O her şeyi görmektedir.*²⁹⁹
*"Semanın boşluğunda buyruk altına sokulmuş kuşları görmüyorlar mı? Onları (boşlukta) Allah'tan başkası tutmuyor. Kuşkusuz bunda inanan bir topluluk için ibretler vardır.*³⁰⁰

Allah bu ayetlerde, kendisinin yaratılış aracılığıyla tecelli ettiğini ifade ediyor. Dolayısıyla Allah görünmüyorsa da, çevremizde gördüğümüz her varlık tüm estetiği ve intizamıyla Allah'ın varlığını hissetmemize bir vesile olarak sunuluyor.³⁰¹ Göklerin boşluğunda istedikleri gibi uçuşup giden kuşlar, her zaman rastladığımız fakat alışageldiğimiz için, hayret verici yanını göz ardı ettiğimiz bir manzaradır. Oysa kuşun göklerin boşluğunda bir tek halka çizmesi bile duyarlı ve inanan kalpleri harekete geçirecektir.³⁰²

Son olarak Kur'an, ilk muhatapları olan Arapların günlük yaşamındaki belki de en önemli hayvan olan deveyi misal veriyor: *"İnsanlar, devenin nasıl yaratıldığına, göğün nasıl yükseltildiğine, dağların nasıl dikildiğine, yerin nasıl yayıldığına bir bakmazlar mı? Ey Muhammed! Sen öğüt ver. Esasen sen sadece bir öğütçüsün, onlara zor kullanacak değilsin.*³⁰³

Gerçekten de deve, kuma batmasını önlemek için yayılan ayakları, kum fırtınalarında kapatabileceği üçüncü bir göz kapağı olması, kaktüs çiğnemesini sağlayan sert ağız astarı ve yiyecek olmadığında enerjiye dönüştürülebilen yağ hörgücü gibi anatomisindeki ve fizyolojisindeki olağanüstü özellikleriyle bir yaratılış harikasıdır.³⁰⁴ Ayetin ilk muhatapları olan Araplar için deve, ilk hayat kaynağı idi. Sağladığı büyük yarara rağmen, bakımı neredeyse hiç zahmet gerektirmeyen bu hayvan, evcil hayvanlar içerisinde aç ve susuz kalmaya, yorgunluğa ve zorlu yaşam koşullarına en çok dayanabilen hayvan olmasıyla yaratılış sanatının

²⁹⁹ Mülk 67:19.

³⁰⁰ Nahl 16:79.

³⁰¹ İbrahim Özdemir, "Towards An Understanding of Environmental Ethics from a Qur'anic Perspective", **Islam and Ecology: A Bestowed Trust**, (Ed. R. C. Foltz ve diğerleri), Harvard University Press, 2003, s.7.

³⁰² Seyyid Kutub, **Fizialil-Kur'an**, https://archive.org/details/guraba_201303/page/n1419/mode/2up, s.1420, (25.06.2023).

³⁰³ Ğaşıye 88:17-21.

³⁰⁴ Neal Robinson, "Islam: Ants, Birds, and Other Affable Creatures in the Qur'an, Hadith, and Sufi Literature", **The Routledge Handbook of Religion and Animal Ethics**, (Ed. Andrew Linzey ve Clair Linzey), Routledge Taylor & Francis Group, New York, 2019, s.84.

örneklerindendir.³⁰⁵ Yaratıldığı doğal çevreyle bu kadar uyumlu olması sayesinde, bir yaratıcının varlığına delil olarak gösterilmeyi kesinlikle hak eden bir varlıktır.

Allah'ın, yarattığı ve her an hayat verdiği hayvanları kendi kudretine delil olarak sunması, onların insanlar için sağladıkları faydalardan bağımsız, içsel bir değere sahip olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda İbrahim Özdemir şöyle diyor: *“Müslüman düşünürler doğayı kutsal bir kitap olarak görürler... Tıpkı Kuran gibi, evren de bize bir Rabbin ve Yaratıcının varlığını bildirmektedir.”*³⁰⁶ İslam'da hayvan etiği ve çevre üzerine araştırmalar yapan Richard Foltz ise, bu ifadeye şöyle bir yorum getiriyor: *“Yaşam alanlarını ve türleri yok ettiğimizde, bu, Tanrı'nın O'nu tanımamızı mümkün kıldığı ilahi metinlerin sayfalarını yakmak gibidir.”*³⁰⁷ Bu bilgiler ışığında Müslümanların doğanın bir parçası olan hayvanlara, sadece endüstriyel bir meta ya da tamamen kendi hizmetine verilmiş bir nesne gibi değil, Allah'ı hatırlatan birer yaratılış harikası olarak bakması daha uygun olacaktır.

3.1.3. İnsanlar Gibi Birer Ümmet Olarak Hayvanlar

Kur'an'ın bildirdiğine göre, hayvanlar tıpkı insanlar gibi kendi içlerinde bir düzene sahip olan topluluklardır. Kur'an, bu hayvan topluluklarını ifade etmek için insan topluluklarını ve yeryüzündeki tüm Müslümanları da ifade eden ümmet kelimesini kullanıyor: *“Yeryüzünde yürüyen hayvanlar ve gökyüzünde iki kanadıyla uçan kuşlardan ne varsa hepsi sizin gibi topluluklardır. Biz kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık. Nihayet (hepsi) toplanıp rablerinin huzuruna getirileceklerdir.”*³⁰⁸

Bu ayet, Allah'ın kudretini anlamak için hayvanların yaratılışlarına ve hayat tarzlarına bakmamız gerektiğini bir kez daha hatırlatıyor. Gerek yerde gerek gökte varlığını sürdüren tüm hayvanlar, tıpkı bizim gibi topraktan yaratılmış, ecelleri ve rızıkları belirlenmiş, bizim gibi birbirini tanıyan topluluklardır. Bunca varlığın hiçbirisi ihtiyaç duyduğu rızıktan mahrum kalmaz, hiçbirisi tek bir an unutulmaz. En sonunda da Allah'ın huzuruna döndüklerinde hepsinin hesabı görülecektir.³⁰⁹

³⁰⁵ Kutub, S.2563.

³⁰⁶ Özdemir, s.21.

³⁰⁷ Richard C. Foltz, **Animals in Islamic Tradition and Muslim Cultures**, Oneworld Press, Oxford, 2005, s.96.

³⁰⁸ En'am 6:38.

³⁰⁹ Yazır,

Hayvanların, kendi aralarında bir düzen içinde yaşadıkları, kendi dillerince birbirleriyle iletişim kurdukları ve birbirlerini tanıdıkları hassas kalpler tarafından zaten kolayca fark edilirken, bunu Kur'an'ın da tasdik etmesi dikkate değerdir.

3.1.4. Allah'ı Tesbih Eden Varlıklar Olarak Hayvanlar

Kur'an'a göre tüm doğal dünya her an Allah'ı anmakta, biz anlayamasak ve fark edemesek de kendi dillerinde dua ve secde etmektedir. Tıpkı bizim gibi tüm mahlûkatın, yaratıcısıyla aralarında özel ve kutsal bir bağ vardır:

*"Kâinata hiçbir şey yoktur ki hamd ile Allah'ı tesbih etmesin, Onu anmasın, Ona dua etmesin. Fakat siz onların bu tesbihlerini, zikirlerini, dualarını fark etmiyorsunuz."*³¹⁰

*"Göklerde ve yerde bulunan her şey Allah'ı tesbih etmiştir. O, Aziz'dir, Hakîm'dir."*³¹¹

*"Yedi gök, arz ve bunların içinde bulunanlar, O'nu tesbih ederler. O'nu övgü ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur, ama siz onların tesbihlerini anlamazsınız. O, Halîm'dir, çok bağışlayandır."*³¹²

*"Görmez misin göklerde ve yeryüzünde bulunanlar; güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, hayvanlar ve insanların birçoğu hep O'na secde etmektedir! İnsanların birçoğu da azabı hak etmiştir."*³¹³

Seyyid Kutub'a göre canlı cansız tüm varlıklar, Allah'ı noksan sıfatlardan uzaklaştıran ifadelerle coşkun bir ruh halinde O'na yönelmektedir. Bütün bir evren daimi bir hareket ve hayat içindedir ve tamamı sevinç ve mutluluk içinde tek ses olarak O'nun adını yüceltmekte, yüce, ulu ve bir olan yaratıcıya doğru bir saygı içinde yükselmektedir. Temiz ve arınmış ruhlar bu varlıklara kulak verdiğinde, onları iştir. Ancak kalbi katılaşmış olanlar bu coşkulu canlılığı hissedemezler. Tüm varlıklar istisnasız secde ederken, bu birliği bozan, aykırı davranan tek varlıksa, insandır.³¹⁴

Sonuç olarak Kur'an'a göre hayvanlar da tıpkı inanan insanlar gibi yaratıcılarını bilmekte, her insanın hissedemeyeceği özel bir dille onu anmaktadır. Öyle ki tüm evren Allah'ı anma noktasında tam bir birlik halindedir. Buna göre hayvanların yaratılışındaki kastın yalnızca insana hizmet olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir.

³¹⁰ İsra 17:44.

³¹¹ Hadid 57:1.

³¹² İsra 17:44.

³¹³ Hac 22:18.

³¹⁴ Kutub, 1589.

3.1.4. Kur'an Kıssalarında Hayvanlar

Kur'an-ı Kerim'de insanlığa, çoğu zaman tarihi gerçeklik taşıdıkları kabul edilen, okunduğu zaman ibret alınması umulan olaylar etkileyici bir hikâye tarzında anlatılmıştır. Kıssalar konularına göre, peygamberlerin hayatını anlatan kıssalar, Kur'an'ın indiği süreçte yaşanan olayları anlatan kıssalar ve yaratılış, ahiret gibi gaybî konulardan bahseden kıssalar olarak üç ana gruba ayrılabilir.³¹⁵

Özellikle peygamber kıssalarında çeşitli hayvanlar, peygamberliğin ispatı ve peygamberlerin kendilerine lütfedilen özel bir yetenekle iletişim kurduğu varlıklar olarak ya da inanmayanlara gönderilen cezalarda Allah'ın ordusu gibi hareket eden varlıklar olarak sunulmuştur.³¹⁶ Örneğin Firavun'a ve Musa peygamberin tebliğine inanmayan Mısırlılara çeşitli hayvanlar musallat edilmiştir: *"Biz de açık seçik mucizeler olmak üzere onların üzerine tûfan, çekirge, haşarat, kurbağalar ve kan gönderdik. Yine de büyüklük tasladılar ve günahkâr bir kavim olmakta direndiler."*³¹⁷

Salih peygamberin doğru yola davet ettiği Semud kavmine, bir mucize olarak dişi deve gönderilmiş ve ona zarar vermemeleri emredilmiştir: *"Semûd'a da kardeşleri Sâlih'i (gönderdik). Onlara, "Ey kavmim" dedi, "Allah'a kulluk edin; sizin O'ndan başka tanrınız yoktur. Size rabbinizden açık bir delil gelmiştir. O da, size bir işaret olarak Allah'ın şu devesidir. Onu bırakın, Allah'ın toprağında otlasın. Ona kötülük etmeyin; sonra sizi elem verici bir azap yakalar."*³¹⁸

Ancak Semud kavmi bu uyarıyı dikkate almayıp deveyi öldürmüşler, bunun üzerine helak olmuşlardır. Süleyman peygambere kuşların ve karıncaların dili öğretilmiştir:

*Nihayet Karınca vadisine geldiklerinde, bir karınca şöyle dedi: "Ey karıncalar! Yuvalarınıza girin; aman, Süleyman ve ordusu farkına varmadan sizi ezmesin!" Onun bu sözünden dolayı Süleyman neşeyle gülümsedi ve "Ey rabbim!" dedi, "Gerek bana gerekse anne babama verdiğin nimete şükretmeye ve hoşnut olacağın iyi işler yapmaya beni muvaffak kıl. Rahmetinle beni iyi kullarının arasına kat!" Süleyman kuşları gözden geçirdi ve "Hüdhüdü niçin göremiyorum; yoksa kayıplara mı karıştı?" diye sordu.*³¹⁹

³¹⁵ İdris Şengül, "Kıssa", TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt:25, s.498-501.

³¹⁶ Mehmet Yolcu, "Kur'ân'da Hayvanların Zikredilmesi, Hikmetleri ve Faydaları", Darülhadis İslami Araştırmalar Dergisi, Sayı:2, Çankırı, 2022, s.230.

³¹⁷ Araf 7:133.

³¹⁸ Araf 7:73.

³¹⁹ Neml 27:18-20.

“Süleyman Davud’un yerine geçti. Dedi ki: “Ey insanlar! Bize kuşdili öğretildi ve bize her şeyden gerektiği kadar verildi. Doğrusu bu apaçık bir lütuftur.”³²⁰

Tefsir geleneğinde genellikle, bu hayvanların Süleyman peygamber ile konuşması ve özellikle hüdhüd kuşunun akıllıca davranması bir mucize gibi yorumlanmıştır. Oysa buradaki asıl mucize peygambere hayvanların dilinin öğretilmesidir. Süleyman peygamber artık hayatta olmasa da kuşlar kendi aralarında konuşmaya devam etmektedirler.³²¹

Hayvanların Allah’ın ordusu olarak davranmasına başka bir örnek de ebabil kuşlarıdır. Fil Suresinde, Kâbe’yi yıkmak maksadıyla Mekke’ye gelen fil ordusunun nasıl helak edildiği şöyle anlatılmaktadır: *“Rabbin fil ordusuna ne yaptı, görmedin mi? Onların planlarını boşa çıkarmadı mı? Onların üzerine pişkin tuğladan yapılmış taşlar yağdıran sürü sürü kuşlar salmadı mı? Sonuçta Allah onları yenilip ezilmiş ekine çevirdi.”³²²*

Âdem’in oğulları Habil ve Kabil’in kıssasında anlatıldığına göre Kabil, kardeşi Habil’i çeşitli sebeplerle kıskanır ve onu öldürür. Ama öldürdükten sonra pişman olur ve kardeşinin cesedini ne yapacağını bilemez. Allah ona ne yapacağını öğretmesi için bir karga gönderir: *“Ardından Allah, kardeşinin cesedini nasıl gömeceğini ona göstermek için yeri eşeleyen bir karga gönderdi. “Yazıklar olsun bana! Şu karga kadar olup da kardeşimin cesedini gömmekten âciz miyim?” dedi, ettiğine de pişman oldu.”³²³*

Sonuç olarak Kur’an ayetlerinde hayvanlar, yalnız insanlığın faydalanması için yaratılmış ve başka bir varlık amacı olmayan varlıklar değildir. Onlar hayret verici güzellikleri ve tasarımlarıyla Allah’ın varlığının ve sanatının işaretleri, kendi içlerindeki düzenleriyle ve Allah’ı zikretmeleriyle insanlar gibi birer ümmet ve tarih boyunca Allah’tan aldıkları ilhamla peygamberlere yoldaş ve zalimler için de karşı koyulamaz bir düşman olmuşlardır. Bütün bunlar, onların insana sağladıkları nice faydaların dışında, kendi başlarına değerli ve Allah’a kutsal bir bağ ile bağlı varlıklar olduğunu göstermektedir.

³²⁰ Neml 27:16.

³²¹ Ahmet Gündüz, “Hayvanlarda Aklın Varlığının Kur’ân Çerçevesinde Değerlendirilmesi”, **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, Cilt:10, Sayı:1, 2018, s.128.

³²² Fil 105:1-5.

³²³ Maide 5:31.

3.1.5. Kurban İle İlgili Olarak Hayvanlar

İnsanlık tarihi kadar eski bir uygulama olan kurban, tüm dinlerde farklı şekillerde de olsa mevcuttur. Kur'an'da da kronolojik olarak en eski kurban, mahiyetine ve ayrıntılarına yer verilmemekle birlikte Âdem'in iki oğlu olan Habil ve Kabil'in kestiği kurbandır: *“Onlara Âdem'in iki oğlunun haberini gerçeğe uygun olarak anlat: Hani ikisi de birer kurban sunmuşlar, birininki kabul edilmiş, diğerininki kabul edilmemişti. Kurbanı kabul edilmeyen, diğerine, “Andolsun seni öldüreceğim!” dedi. O da dedi ki: “Allah ancak takvâ sahiplerinden kabul eder.”*³²⁴

İslam dininde hükmü bakımından çeşitli kurban uygulamaları olmakla birlikte en bilinenleri, kurban bayramında kesilen *“udhiyye”* ve hac ibadeti yerine getirilirken kesilmesi gereken *“hedy”* kurbanıdır. Ancak İslam geleneğinde genel olarak kurban denilince akla *“udhiyye”* gelmektedir. Hükmü konusunda farklı görüşler olmakla birlikte İslam âlimleri arasında hayvan kesme şeklinde bir ibadetin varlığı genel kabul görmüştür.³²⁵

Hükmü konusunda çeşitli görüşler olmasının temel sebebi, tek bir istisna hariç Kur'an'da kurban ibadetinden hac ibadeti bağlamında bahsedilmesidir.³²⁶ Gerçekten de kurbanın ne amaçla ve nasıl kesileceği, elde edilen etlerin ne yapılacağı gibi konular Kur'an'da hep hac ibadeti sırasında yapılacak olan *“hedy”* kurbanı ile ilgili olarak anlatılmıştır.³²⁷ Hac ibadeti dışındaki kurban ibadetine dair tek işaret Kevser Suresindedir: *“Şüphesiz biz sana bitip tükenmez nimetler verdik. Şimdi sen rabbın için namaz kıl ve kurban kes! Asıl soyu gelmeyecek olan, sana karşı nefret duyandır.”*³²⁸

Bu sebeple *“hedy”* kurbanı, hac ibadetini yerine getirenler için ulemanın çoğunluğu tarafından vacip, yalnız Hanefî mezhebinde farz kabul edilmiştir. Yine mezhep imamları her ne kadar hükmünün ne olduğu konusunda farklı görüşler ifade etmişlerse de, *“udhiyye”* kurbanının da Müslümanlar üzerinde bir yükümlülük olduğu

³²⁴ Maide 5:27.

³²⁵ Adnan Koşum, “İslam İbadetler Fıkında Hayvanların Yaşama Hakları Bağlamında Kurban İbadeti”, **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, Sayı:35, 2020, s.391.

³²⁶ Ali Bardakoğlu, "Kurban", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:26, Ankara, 2002, s.436-440.

³²⁷ Bakara 2:196; Mâide 5:2, 95, 97; Hac 22:28, 36, 37; Feth 48:25

³²⁸ Kevser 108:1-3.

konusunda ortak kanaat bildirmişlerdir.³²⁹ Ulema Kur'an'da kurban ibadetine dair çok fazla ayet olmamasından dolayı Hz. Muhammed'in sünnetini esas almışlardır.

Udhiyye'nin vacip olduğuna hükmedenler bu hükmü, Kevser Suresindeki "Kurban kes!" emrine ve peygamberimizin hayatı boyunca kurban ibadetini hiç terk etmemiş olmasına bağlarlar. Sünnet olduğuna hükmedenler ise görüşlerini, Kur'an'da tüm Müslümanları bağlayan açık bir kurban emrinin olmamasına dayandırmışlardır.³³⁰

Ulema tarafından kan akıtmak, kurban ibadetine rüknü kabul edilmiş olmakla birlikte şu ayet dikkat çekicidir: *"Onların ne etleri Allah'a ulaşır ne de kanları; O'na ulaşacak olan sadece sizin takvânızdır."*³³¹ Buradan yola çıkarak bazı Müslümanlar ve ilahiyatçılar, hayvan kesmek yerine aynı miktar parayla sadaka verilebileceği fikrini savunsa da bu görüş halen kabul görmemektedir. Bununla birlikte kurbanın temel amacı, kan akıtmak ve et yemek değil, Allah'a kulluk bilincini ve İbrahim peygamberin itaatini hatırlatması³³² canlı tutmaktır. Ayrıca toplumda birlik beraberlik ruhunu harekete geçirmek ve ihtiyaç sahiplerine kurban etlerinden dağıtılarak sosyal adaletin sağlanmasına katkıda bulunmak amaçlanmaktadır.³³³

Bunun dışında kurbanın, kesileceği yere incitilmeden getirilmesi, en az acı verecek şekilde ve ehil kimseler tarafından kesilmesi gerekmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı, hayvana eziyet vermemek ve acısını en aza indirmek maksadıyla; şok, narkoz ya da benzeri bir yöntemle bayıltılarak kesilmesinin caiz olduğunu bildirmiştir. Bu durumda hayvan ölmeden kesim işlemini gerçekleştirmeye dikkat edilmesi gerekmektedir. Aksi takdirde kurban kabul edilmeyeceği gibi, dinen bu şekilde ölen bir hayvanın etinin yenmesi caiz değildir.³³⁴

Kurban, fıkıh âlimlerinin çoğunluğuna göre sünnet hükmünde bir ibadet olmakla beraber, uygulama noktasında canlılığını korumuştur. İslam geleneğinde kurban edilecek hayvanın acısını mümkün olduğu kadar azaltmanın önemi vurgulanmıştır. Buna göre acısız kesim yöntemleri caiz hatta geleneksel yöntemlere göre daha uygun olsa da Müslümanlar henüz genel kabul görmemektedir.

³²⁹ Koşum, s.391.

³³⁰ Bardakoğlu.

³³¹ Hac 22:37.

³³² Saffat 37:102-107.

³³³ Bardakoğlu.

³³⁴ <https://kurul.diyaret.gov.tr/>, 2017, (25.03.2023).

3.2. İKİNCİL KAYNAKLARDA HAYVANLAR

İslam geleneğinde Allah merhametlidir ve Hz. Muhammed'i âlemlere rahmet olarak göndermiştir. Dolayısıyla İslam'da merhametli olmak esastır. Hz. Muhammed'in peygamber olarak gönderildiği toplum, hayatın hemen her alanındaki ilkel ve zalim uygulamalarından ötürü "Cahiliye Toplumu" olarak anılmaktadır. Hz. Muhammed'in özellikle peygamberlikten sonraki hayatı, bu toplumun insan onuruna yakışmayan adetlerini değiştirme ve toplumu ıslah çabasıyla geçmiştir.

Bu bağlamda Hz. Muhammed, bu toplumun hayvanlara bakışında ve muamelesinde çok önemli değişiklikler yapmıştır. Canlı hayvandan parça koparıp yeme, canlı hayvanların atış talimi için hedef yapılması, taşla veya sopayla vurarak hayvan öldürme, hayvan dövüşleri, hayvanların yalnızca boyun derisinin veya arka bacak sinirlerinin kesilmesi suretiyle öldürülmesi, ölüye bir hediye olarak kabri başında canlı bir hayvanın açlığa ve susuzluğa terk edilerek öldürülmesi gibi uygulamaları yasaklamıştır.³³⁵

Bu yasaklamaları her zaman açık bir dille merhamet ilkesiyle ilişkilendirmiştir: *"Bütün canlılara merhamet edin ki, merhamet olunasz. Bağışlayın ki, Allah da sizi bağışlasın."*³³⁶ Hz. Muhammed, bu sözü gereğince hayvanlara merhametin Allah rızasını kazandıracağını anlattığı çeşitli kıssalarla ifade etmiştir:

*Bir adam yolda yürürken çok susadı. Derken bir kuyu buldu. İçine inip su içti. Çıkınca susuzluktan soluyup toprağı yemekte olan bir köpek gördü. Adam kendi kendine: "Bu köpek de benim gibi susamış" deyip tekrar kuyuya indi, mestini su ile doldurup ağzıyla tutarak dışarı çıktı ve köpeğe su verdi. Allah onun bu davranışından dolayı razı oldu ve onu bağışladı."*³³⁷

Etrafindakiler, hayvanlara iyilik yapmanın sevap getireceğine şaşırınca, *"Tüm canlılara iyilik yapmak sevap getirir"* buyurmuştur. Başka bir örnekte Hz. Muhammed, *"Bir kadın, ölünceye kadar hapsettiği kedi yüzünden cehenneme girdi. Allah bilir, ama bu kadına Allah tarafından şöyle dendi: Ey kadın! Sen bu hayvanı hapsedip yedirmedin, içirmedin ve yeryüzünün haşaratından yemesi için salmadın"*³³⁸

³³⁵ Murat Sarıcık, "Hayvanlara Şefkat ve Merhamet Açısından Bazı Cahiliye Adetlerine Son Verilmesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:33, 2014, s.65-74.

³³⁶ İmam Buhari, *Edeb'ül-Müfred*, (Çev. Rauf Pehlivan), Motif Yayınları, İstanbul, 2005, s.141.

³³⁷ Buhari, s.140.

³³⁸ Buhari, s.141.

diye haber vermiştir. Buradan hayvanlara iyilik sevap kazandırdığı gibi, onlara eziyet etmenin de kesinlikle günah olduğu anlaşılmaktadır.

Bir gün yolculuk sırasında Hz. Muhammed bir mola verir. O sırada yumurtaları çalınan bir kuş üzüntüyle onun yanına gelir ve üzerinde dönmeye başlar. Durumu anlayan Hz. Muhammed, *"Yumurtasını alarak hanginiz bu kuşa acı vermiştir?"* diye sorar. Kabahatini itiraf eden adama, merhametli olmasını ve yumurtayı yerine geri koymasını söyler.³³⁹

Hz. Muhammed açlıktan karnı sırtına yapışmış bir deveye rastladığında; *"Bu dilsiz hayvanlar hakkında Allah'tan korkunuz"* buyurmuştur.³⁴⁰ Binek olarak kullanılan hayvanların kullanımı konusunda da Müslümanları uyarmıştır: *"Hayvanlarınızın sırtını minberler edinmekten sakının. Çünkü (yüce) Allah sadece zorlukla varabileceğiniz yerlere sizi iletmeleri için onları sizin emrinize verdi. Arzı da sizin için yarattı. Binâenaleyh ihtiyaçlarınızı arzın üzerinde karşılayınız."*³⁴¹ Yine bir sefer sırasında, bir kadının devesine okuduğunu duyunca, kadının hemen devesinden indirilmesini emretmiş ve hayvanlara lanet etmeyi yasaklamıştır.³⁴² Enes b. Malik, yolculuklar sırasında mola verecekleri zaman, nafile namaz kılmadan önce hayvanların yükünü indirdiklerini haber vermiştir.³⁴³ Bu yaklaşım Hz. Muhammed'in hayvanlara merhameti, nafile ibadetten üstün tuttuğunu göstermektedir.

Bir gün Medineli Müslümanlardan birinin hurma bahçesinin yanından geçerken, orada bağlı inleyen bir deve görünce hayvanın başını okşayıp onu sakinleştirmiştir. Daha sonra devenin sahibine *"Sana verdiği şu deve hakkında Allah'tan korkmuyor musun? Bu hayvan bana, senin onu hem aç bıraktığını hem de çok yorduğunu şikâyet etti!"* demiştir.³⁴⁴ Bu hadisten Hz. Muhammed'in, etinden ve sütünden faydalanan hayvanlara da şefkatle muameleyi emrettiği anlaşılmaktadır. O, ayrıca koyunları sağan kişilerin, hayvanın canını yakmamak maksadıyla tırnaklarını kesmelerini ve yavruya da süt bırakmalarını söylemiştir.³⁴⁵

³³⁹ Buhari, s.142; Ebu Davud, Cihad, 112.

³⁴⁰ Ebu Davud, Sünen, Cihad, 44.

³⁴¹ Ebu Davud, Cihad, 55.

³⁴² Ebu Davud, Cihad, 50.

³⁴³ Ebu Davud, Cihad, 44.

³⁴⁴ Ebu Davud, Cihad, 44.

³⁴⁵ Fethullah Yılmaz, "Ekolojik Denge Bağlamında Hz. Peygamber'in Sünneti İle Hayvan Hakları Evrensel Beyannâmesi'nin Karşılaştırılması", **Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2016, s.17.

Hayvanlar kesileceği zaman da, Allah her şey hakkında ihsanı buyurmuştur diyerek öldürmenin bunun hayvan için en kolay olacak şekilde yapılmasını emretmiştir. Bıçağın önceden keskinleştirilmesini ve kesme işleminin hızlı yapılmasını buyurmuştur.³⁴⁶ Hayvanı kesmek için yere yatırdıktan sonra bıçağını hayvanın önünde bileyen bir adamı görünce Hz. Peygamber; “*Bıçağını hayvanı yatırmadan önce bileyemez miydin? Zavallı hayvanı iki defa mı öldürmek istiyorsun!*” diyerek adamı azarlamıştır.³⁴⁷

Hadis literatürü, Hz. Muhammed’in Cahiliye döneminden kalan ve hayvanlara zulmeden uygulamaları kaldırdığı ve Müslümanlara, tüm hayvanlara şefkat, merhamet ve saygıyla yaklaşmasını emrettiği örneklerle doludur. Bu sırada o, hayvanları evcil-yabani diye ayırmamış, insanların faydalandığı deve, at, koyun gibi hayvanları gözettiği kadar, insana maddi bakımdan hiçbir çıkar sağlamayan kuş, kedi, köpek gibi hayvanların da hesabını sormuş, ahirette de sorulacağını bildirmiştir. Bu hadislerin, hepsinin en temel ilkesi tartışmasız şekilde hayvana merhamettir.

Hz. Muhammed’den bu bilgileri aktaranlar, ilk Müslümanlardır. Hz. Muhammed’den sonra yönetimi devralan halifelerin de bu sünnete uygun davrandığına dair rivayetler vardır. Örneğin Hz. Ali halife olduktan sonraki ilk hutbelerinden birinde, kendisinin ve Müslümanların yaşadıkları bölgedeki tüm varlıklardan, doğal çevreden ve hayvanların durumundan sorumlu olduklarını söylemiştir. Zekât toplayacak memurlara gönderdiği emirnamede şöyle söylemiştir:

*Size yardım edecek birini görevlendirmek isterseniz dininden ve yumuşak huylu olduğundan emin olduğunuz bir kimseyi seçin ve uyarın ki dişi deveyi, sütüne tamah ederek almasın; yavrusuna zarar vermiş olur. Bir de ona binerek yormasın onu. Binmekte, sütlerini sağlamakta adaletle riâyet etsin; getirirken yorulanları dinlendirsin, ayağı sürçen, yürümekte güçlük çeken hayvanları yavaş sürsün. Hayvanları suya rastladıkça sulasın, otlak yerlerde onları yaysın.*³⁴⁸

İslam geleneğinin önemli bir unsuru olan tasavvufta, her varlığın Allah’ı yansıttığı kabul edilir ve dolayısıyla her şeye muhabbetle bakılır. Vahdet-i vücud anlayışını benimseyen sufilere göre, âlemdeki her varlık Allah’ı bildiren bir işarettir.³⁴⁹ Bu anlayış Yunus Emre’nin “*Yaratılanı severim Yaratan'dan ötürü*” şeklindeki

³⁴⁶ İbn Mace, **Sünen**, Zebaih, 3.

³⁴⁷ Yılmaz, s.20.

³⁴⁸ Abdülbaki Gölpınarlı, **Nehcül Belaga**, (Ed. Rıfat Özçöllü, Fatih Yücel), Kapı Yayınları, 2016, s.504.

³⁴⁹ Necmettin Ergül, “Tasavvufta Çevre Algısı”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, Sayı:34, 2015, s.209.

sözleriyle özetlenebilir.³⁵⁰ Tasavvuf ehli olan kimselerin öğretilerine ve hayat hikâyelerine bakıldığında canlı cansız her nesneye saygının esas olduğu görülür.³⁵¹ Bu bağlamda tasavvuf önderlerinin hayatlarında herkese ve her şeye olduğu gibi hayvanlara hizmet ve merhametin de sayısız örneği vardır.

Örneğin ilk dönem mutasavvıflarından Rabia'tül-Adeviyye'nin vaktini çoğunlukla dağlarda geçirdiği, bu sırada geyikler ve türlü hayvanların çekinmeden onun yanına geldiği anlatılmıştır. Bir gün Rabia yine geyiklerle otururken Hasan Basri gelir. Geyikler o gelince korkar kaçarlar. Hasan şaşırıp niye kaçtıklarını sorunca Rabia şöyle der: *"Sen onların iç yağını yiyorsun niçin senden kaçmasınlar?"*³⁵²

İbrahim Ethem'in dünya nimetlerini bırakıp tasavvufa yönelmesinin hikâyesi yine hayvanlarla ilgili olması bakımından ilginçtir. Hikâyeye göre İbrahim Ethem sıkıntısından kurtulmak üzere ava çıkar ve bir geyik görür. Onun peşine düşünce geyik dile gelir: "Ya İbrahim! Hak Teâla seni av avlamak için mi yarattı? Başka işin yok mudur?" Bu sözü düşünürken "Sen avlanmak için yaratılmadın!" diyen bir ses duyar ve ağlamaya başlar. Malını mülkünü bağışlar ve yollara düşer. İbrahim'in bu haline melekler bakıp "Padişah libasını çıkarıp, ahiret elbisesini giydi" dediler.³⁵³

"Ariflerin sultanı" olarak tanınan Bâyezid-i Bistâmî, Mekke'den dönerken Hamedan'dan bir miktar çörek otu satın alır, sarıp hırkasında koyar. Bistâm'a gelip de hırkayı açınca çörek otlarının arasında birkaç karınca görür ve "Bunları yerinden ayırmışım" diye üzülür. Tekrar Hamedan'a dönüp karıncaları yuvalarının bulunduğu bölgeye bırakır.³⁵⁴

Tasavvuf geleneğinde böyle sayısız hikâye bulmak mümkündür. Sufiler, yardımlaşma ve merhameti yalnız müminlere yöneltilecek değerler olarak görmemişler, tüm insanlığa ve hatta hayvanlar da dâhil olmak üzere tüm canlılara bu ahlak ile yaklaşmışlardır. Mutasavvıfların bu doğaya ve hayvanlara saygısında hem kendilerinin marifetullah makamına gelmelerinin hem de Hz. Muhammed'in

³⁵⁰ Hacı Sağlık ve Rıdvan Yılmaz, "İslamî Bir Çevre Etiğinin İnşasında Tasavvuf", **Ağrı İslami İlimler Dergisi**, Sayı:11, 2022, s.82.

³⁵¹ Nurhayat Özden, "Mevlana Celaleddin-i Rumi ve Mesnevi Özelinde Tasavvufta Çevre Anlayışı", **Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi**, Cilt:8, Sayı:1, 2022, s.27.

³⁵² Feridüddin Attar, **Tezkiret'ül-Evliya**, (Çev. Mehmet Zahit Kotku), <https://semazen.net/download/tezkiretulevliya.pdf>, (25.03.2023) s.101.

³⁵³ Attar, s.13.

³⁵⁴ Attar, s.20.

merhametine varis olmalarının etkili olduğu kabul edilir.³⁵⁵ Bu halleriyle mutasavvıflar doğaya ve hayvanlara merhametli bakış ve hizmet konusunda, tıpkı Hz. Muhammed gibi Müslümanlara örnek teşkil etmişlerdir.

İslam geleneğinin hayvanlara yönelik olumlu yaklaşımları ve özellikle Kur'an'ın insanları hayvanları incelemeye davet etmesi Müslümanları bu alanda eser vermeye yöneltmiştir. Cahiz'in yüzlerce hayvan türünün yeteneklerini, yapılarını ve özelliklerini açıklamaya giriştiği "Kitab'ül- Hayevan"ı ya da Demiri'nin hayvanlar hakkındaki yanlış bilgileri düzeltmeyi amaçladığı "Hayat'ül Hayevan" adlı eserleri bu alanda Müslüman dünyasında en bilinen örneklerdendir.³⁵⁶

İzzüddîn b. Abdüsselâm, "*Kavâidü'l-ahkâm fî mesâlihi'l-enâm*" adlı eserinin, "Hayvanların İnsanlar Üzerindeki Hakları" başlığı altında bugünkü hayvan refahı anlayışına uygun kurallar belirlemiştir. Hayvana ağır yük yüklenmemesi, iyi beslenmeleri, barınaklarının temiz ve sağlıklı olması, rahatsız olacağı ortamlara sokulmamaları, nesillerinin devamı için çiftleşmelerine imkân sağlanması, kesilecekleri zaman güzelce kesilmesi, yavrusundan ayrı bırakılmaması ve yavrularının gözü önünde kesilmemesi gerektiğini bildirmiştir.³⁵⁷

İslam ve belki de dünya edebiyatında hayvanlarla ilgili en dikkat çekici eserlerden biri de, M.S. 9.yy'da Basra'da yaşayan gizli bir Müslüman topluluk olan İhvan el-safâ'nın "The Case of the Animals versus Man Before the King of the Jinn" (Cinlerin Kralı Önündeki Hayvanlara Karşı İnsan Hikâyesi) adlı risalesidir. Bu anlatı, insan olmayan hayvan karakterlerin, insanların üstünlük iddialarını çürütmek için kutsal metinlere dayalı ve rasyonel argümanları ustaca kullandığı hayali bir davadan oluşur. Dikkat çekici bir şekilde, tartışmanın her iki tarafındaki karakterler iddialarını desteklemek için esas olarak Kuran ve hadislerden alıntı yapar. Ancak insan olmayan hayvanların bu iki metni insan merkezli olmayan bir bakışla okuması tutarlı bir şekilde daha ikna edicidir.

Örneğin koç insanların, sütlerini çalmak için yavrularını küçücükken kendilerinden ayırdıklarını, gözleri önünde kestiklerini, yavrularının çığlıklarını duymanın ve vücut parçalarını görmenin kendilerine acı verdiğini söyler. Ağladıkları

³⁵⁵ Dilaver Selvi, "Tasavvufta Marifetin Meyvesi Rahmet Ahlâkı ve Hizmet", **Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt IV, Sayı:1, 2017, s.148.

³⁵⁶ Mehmet Bayraktar, "Hayvan", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:17, İstanbul, 1998, s.85-92.

³⁵⁷ Yılmaz, s.24.

zaman bile acımadıklarını söyleyerek, Allah'ın ve peygamberin kendilerine merhametli ve nazik olmasını emrettiği insanların nezaketini sorgular. Eşek ise kendisine çok ağır yükler yüklediklerinden, demir sopalarla kendilerine vurduklarından şikâyet eder. Benzer şekilde deve, öküz, katır, fil, at gibi hayvanlar tek tek şikâyetlerini dile getirirler. İnsanlar onların kendilerinin malı olduğunu, onları beslediklerini, hasta olduğunda tedavi ettiklerini, güvenliklerini sağladıklarını dolayısıyla üzerlerinde hakları olduğunu söyleyince hayvanlar; *“Yeryüzünde kımıldayan hiçbir canlı yoktur ki rızkı Allah'ın üzerine olmasın”*³⁵⁸ ayetini örnek göstererek rızıklarını Allah'ın verdiğini söylerler.³⁵⁹

İnsanoğlu defalarca yenilgiyi kabul etmek zorunda kalsa da hayal kırıklığına uğraticı bir şekilde en sonunda davayı insanlar kazanır. Yine de eser, insan merkezli bakış açısını sorgulatma becerisi bakımından dikkat çekicidir.³⁶⁰

Sonuç olarak hem Kur'an-ı Kerim'in inananların bakışını doğaya ve hayvanlara yönlendirmesi ve bu konuda tefekküre davet etmesi, hem de Hz. Muhammed'in söz ve davranışlarıyla örnekliği, İslam geleneğinde hayvanlara duyarlılığın kaynağı olmuştur. Bu sayede hayvanlarla ilgili hem edebi hem de bilimsel üslupla kaleme alınmış çok sayıda eser ortaya çıkmıştır.

3.3. HAYVAN HAKLARINA YÖNELİK ÇAĞDAŞ YORUMLAR

Müslüman toplumlarda hayvanlar için kurulan vakıflar, hayvan bakım evleri, sokak, cami ve mezarlıklardaki suluklar, cami duvarlarındaki kuş evleri gibi mimari yapılar, İslam toplumunun Kur'an ve sünnete uygun şekilde hayvan haklarına verdiği değer yansımalarıdır.³⁶¹ Ancak günümüzün değişen koşulları, hayvan hakları ve refahıyla ilgili yeni sorunlar gündeme getirmiştir. Dolayısıyla yeni bakış açıları ve çözümlere ihtiyaç vardır.

³⁵⁸ Hud 11:6.

³⁵⁹ Lenn E. Goodman ve Richard McGregor, **The Case of the Animals versus Man Before the King of the Jinn: An Arabic Critical Edition and English Translation of Epistle 22**, Oxford University Press, Oxford, 2009, s.116-119.

³⁶⁰ Sarra Tlili, “Animals in Islamic Law and Muslim Culture”, **The Oxford Encyclopedia of Philosophy, Science, and Technology in Islam**, (Ed. İbrahim Kalın), Oxford University Press, Oxford, 2014, s.32.

³⁶¹ Yılmaz, s.24.

Çevreye ve hayvanlara karşı ahlaki duyarlılığı olan dünyanın çeşitli bölgelerinden pek çok âlim bu konuda ses çıkarmaktadır. Foltz'a göre Al-Hafiz Basheer Ahmad Masri (1914–1992), İslam'ın hayvanlara duyduğu ilgiyi ifade etmede en önde gelen çağdaş seslerden biridir. Masri hayvanların güncel durumuna ilişkin görüşlerini şöyle ifade etmiştir:

*Hayvanlara eziyet çağlar boyunca var olmuştur. Ancak, yakın zamana kadar zulüm eylemleri daha küçük ve bireysel ölçekteydi. Şimdi, çok daha incelikli ve geniş ölçekte bir zulüm var. Mevcut zulüm çizgisinin en ürkütücü yönü, insan ihtiyaçları ve bilim adına bunların haklı gösterilmesidir. Bu zulümlerin çoğu, insanların zorunlu olmayan ve alternatifi kolayca bulunabilecek sınırlı ihtiyaçlarını karşılamak için yapılıyor.*³⁶²

Masri, endüstriyel hayvancılığın kesinlikle İslam'ın hayvanlara karşı Müslümanlara yüklediği sorumluluklara uygun olmadığını düşünüyor:

*Batı'nın hayvancılık sistemini olduğu gibi kabul etmeden önce Müslüman devletler ve üreticiler kendilerine birkaç soru sormalıdır: İnsanın beslenmesi için ihtiyaç duyduğu bu hayvanların bazı temel hakları var mı? Örneğin, kendi türleriyle arkadaşlık etme hakkı, onları sağlıklı tutmak için uygun beslenme hakkı ve doğal bir yaşam ve acısız ölüm hakkı? Yaratıcıları onlara bacak vermişse, onları yürütemeyecekleri kafeslere kapatmak küfür olmaz mı?*³⁶³

Müslüman toplumların hayvancılık endüstrisinin uygulamalarına ses çıkarmamalarını hem uygulamaları tam olarak bilmemelerine hem de bu uygulamaların dinen sakıncalarının farkında olmamalarına bağlıyor ve Müslüman din görevlilerini göreve çağırıyor:

*İnsanların çoğu tavukların nasıl yetiştirildiğini, hızlı şişmanlamak ve daha çok yumurta üretmek için kimyasal besinlerle nasıl beslendiklerini bilmiyorlar. Kümes hayvanları ve diğer yemek için yetiştirilen hayvanlar bu endüstriler için artık Allah'ın yarattığı canlılar değildir; yalnızca bilgisayarlarındaki sayılardır. Ne de olsa bilgisayarlar bir tuşla yetiştiricilere en güncel kar ve zarar rakamlarını verebilirken, ahirette Allah'ın hesabı çok uzaktır. Allah'tan korkan Müslüman tüketiciler, kendi ülkelerindeki Batılılaşmış et endüstrisinin tüyler ürpertici ayrıntılarını bilselerdi, bunları yemektense vegetaryen olurlardı. Bu noktada ulemanın yapması gereken, en azından halkı yiyeceklerinin nasıl üretildiği ve İslam'ın buna ne dediği konusunda bilgilendirmektir. Böylece insanlar - bilgi sahibi olarak - bu konuda ne yapacaklarına daha doğru karar verebilirler.*³⁶⁴

Gerçekten de yalnızca İslam geleneğinin değil, üç semitik geleneğin de mensupları eğer doğaya ve hayvanlara duyarlı davranışlar sergilemiyorlarsa, bunun

³⁶² Foltz, s.89.

³⁶³ Foltz, s.91.

³⁶⁴ Foltz, s.92.

sebebi bu dini geleneklerin kutsal metinlerindeki eksiklik veya negatif ifadeler değil, kendi kutsal metinlerinde nelerin emredildiğini bilmemeleri veya o emirlere uygun bir hayat sürmemeleri gibi görünmektedir.³⁶⁵ Zira üç dini geleneğin literatürlerinde hayvanlara karşı duyarlı davranmayı emir ve tavsiye eden çok sayıda referans bulunmaktadır.

İslam geleneğinde, hayvan hakları veya hayvan refahı konusunda baskın seslerin çıkmaması, Yahudi-Hristiyan gelenekteki gibi başlangıçta ve sonda ideal bir diyet olarak vejetaryenliğin sunulmamasıyla ilgili olabilir. Bunun dışında kurban ibadetinin özellikle Hanefi mezhebinin yaygın olduğu ülkelerde aktif olarak devam ediyor olmasının ve her yıl hac ibadeti sırasında kurban kesmenin haccın şartlarından biri olarak kabul edilmesinin de etkili olduğu düşünülebilir. Kurban kesimiyle ilgili çeşitli cephelerden gündeme getirilen acısız kesim yöntemlerine geçilmesi dahi genellikle Müslümanlarda bir hassasiyet oluşturmakta ve kurban ibadetini savunma ve hayvanların kurban edilirken acı çektiğini reddetme gibi tepkilere yol açmaktadır. Dolayısıyla, İslam geleneğinden hayvan refahını savunan sesler çıksa da, Müslüman toplumun çoğunluğu tarafından kolayca kabul görmemekte ve cılız kalmaktadır.

³⁶⁵ Halil İbrahim Şenavcu, “Semâvî Dinlerin Kutsal Kitaplarında Çevreyi Korumaya Dair Emir ve Tavsiyeler”, **Çevre ve Ahlak**, (Ed. İsmail Koyuncu ve diğerleri), Çevre Vakfı, İstanbul, 2020, s.13.

SONUÇ

Hayvanlar semitik dini gelenekler içerisinde, insanlar için sundukları faydaların dışında, yaratıcıları için kendi başlarına değerli varlıklar olarak yer almaktadır. Allah'ın koruyup gözettiği, rızık verdiği bu varlıklarla yaratıcıları arasında insandan bağımsız özel ve kutsal bir bağ olduğu vurgulanmıştır. Hem Tanah/Eski Ahit'te, hem de Kur'an-ı Kerim'de bu varlıkların yaratıcıları tarafından asla unutulmadığı, onların da tıpkı insanlar gibi birer ümmet/topluluk oldukları, kendi dillerinde yaratıcılarını andıkları belirtilmiştir. Ayrıca yaratıcılarından ilhamla hareket ettikleri bildirilen hayvanlar, peygamber kıssalarında ve mucize anlatılarında önemli bir role sahiptir.

İnsanlara doğa ve hayvanlar üzerinde egemenlik verildiği düşüncesi üç dini gelenekte de genel kabul gören prensiplerden biridir. Ancak bu egemenliğin, zorbalık veya tiranlık olarak yorumlanabilmesi mümkün ve ahlaki görünmemektedir. Zira üç dini geleneğin temel kutsal metinlerinde ve ikincil kaynaklarında, insanın hayvanlara karşı görev ve sorumluluklarını vurgulayan çok sayıda referans bulunmaktadır.

Yahudi geleneğinin temel prensipleri olan 613 mitzvot, insana, sahip oldukları hayvanların iyiliğini ve refahını gözetme sorumluluğu yükler. Bu bağlamda Yahudiler, çeşitli sebeplerle yararlandıkları hayvanların eziyet çekmemesine dikkat etmeli, onları doğalarına uygun koşullarda yaşatmalıdır. Şabat günü Yahudiler için dinlenme günü olduğu gibi Yahudilerin hayvanları için de bir dinlenme günüdür. Öyle ki hayvanlarını o gün çalıştırma ihtimali bulunan birine kiralamaları bile yasaktır. Şabat günü dinlenme zorunluluğunun istisnalarından biri ise yine hayvan refahıdır. Örneğin bir Yahudi, Şabat günü bir hayvanı zor bir durumda görürse, bu hayvan Yahudi olmayan birine ait olsa bile ona yardım etmelidir. *Tza'ar Ba'alei Chayim* hayvanlara gereksiz yere acı çektirmeyi veya onları gereksiz yere öldürmeyi yasaklayan bir Yahudi prensibidir.

Hristiyan geleneğine geldiğimizde ise, Eski Ahit'ten farklı olarak Yeni Ahit'te doğrudan hayvan refahını gözetken bir emir olmadığı görülmektedir. Ancak İsa yukarıda sözü edilen Şabat istisnasını, Yeni Ahit'te çeşitli sebeplerle hatırlatır. Böylece Eski Ahit'te sözü edilen sorumlulukların Hristiyanlık için de geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Sevgi ve merhamet prensibi üzerine kurulu olan Hristiyanlıkta

Katolik ve Ortodoks kiliseleri için önemli olan azizlerin doğa ve hayvan sevgisinin örnekleriyle dolu yaşamları, Eski Ahit geleneğinden gelen hayvanlara karşı sorumluluk duygusunu pekiştiren niteliktedir. Dünyanın çeşitli yerlerinde yaşamış olan çok sayıda aziz, hayvanları doğrudan Tanrı'nın bir işareti olarak görmüş, Hristiyanlara hayvanlara şefkat, merhamet ve hayranlıkla bakmaları için örnek olmuşlardır. Bunlar içerisinde belki de en bilineni Aziz Francis'tir. O, öldürülmek üzere olan hayvanları satın alıp özgürleştirmiş, doğada karşılaştığı hasta ve yaralı hayvanları tedavi etmiş, hayvanlardan kız ve erkek kardeşler olarak bahsetmiş olmasıyla bilinmektedir.

İslam dininin temel kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'de de doğrudan hayvan refahına dair emirler bulunmasa da hayvanlar, Allah'ın varlığına delil olan yaratılış harikaları olarak sunulmuşlardır. Onlar da insanlar gibi, hatta onlardan daha sadık olarak ve kendi dillerinde Allah'ı tesbih ederler. Hz. Muhammed'in hayatı ise birçok açıdan olduğu gibi hayvanlara karşı nasıl muamele etmek gerektiği konusunda da Müslümanlara örnek teşkil etmektedir. O, hayvanlara zulüm ve eziyet içeren çok sayıdaki Cahiliye âdetini kesin olarak yasaklamıştır. Gerek günlük hayatta gerekse dönemin zorlu yolculukları sırasında hayvanların refahını gözettiği açıkça anlaşılmaktadır. Hz. Muhammed, insan ihtiyaçlarını karşılamak üzere hayvanların kullanılmasını veya yemek için öldürülmelerini yasaklamamış ancak bütün bunlar yapılırken hayvan için en iyi koşulların sağlanmasını emretmiştir. Özetle bu üç dini gelenek açısından bakarsak insanlık olarak, hayvanlar üzerinde koşulsuz şartsız, sorgulanamaz bir otoritemiz olduğuna inanmaktansa, bize çeşitli sorumluluklar yükleyen bir yöneticilik makamında olduğumuzu kabul etmek daha doğru olacaktır.

Günümüzde bu üç dini geleneğin doğduğu zaman diliminden ve şartlardan çok farklı bir dünyada yaşıyoruz. Hızla artan nüfusumuzla doğru orantılı olarak tüketim talebimiz de artıyor ve bu durum her yıl sayısız hayvanın, yukarda sözü edilen şartlardan çok uzak ortamlarda yaşatılmasını ve öldürülmesini gerektiriyor. Endüstriyel hayvancılıkta hayvanlar, çoğunlukla doğalarına hiç uygun olmayan daracık ortamlarda, Allah'ın onlar için de yarattığını açıkça söylediği toprağa hiç basmadan ve güneşi hiç görmeden yetiştiriliyorlar. Hızla büyümeleri için hareketsiz bırakılan bu hayvanlar, günü geldiğinde birbirlerinin gözü önünde öldürülüyorlar. Tüm bu süreçler boyunca, tamamen insan çıkarlarına ve talebine odaklanan sektör,

hayvanların refahını ve iyiliğini neredeyse hiç gözetmiyor. Bu durum bu üç dini geleneğin insana yüklediği sorumluluğa ve vurguladığı şefkat ve merhamet prensibine uygun değildir.

Diğer taraftan hayvancılık endüstrisi, yine artan nüfusumuz ve tüketimimizin bizi karşı karşıya getirdiği ekolojik krizimizin altında yatan temel sebeplerden biri olarak gösterilmektedir. Bunda sektörün gerektirdiği aşırı su tüketimi, yem yetiştirilmesi için gerekli olan arazilerin insan beslenmesi için gerekli olandan fazla olması, sera ve metan gazı salınımının etkili olduğu söylenmektedir. Dolayısıyla hem çevreci kaygılarla hem de etik kaygılarla bu üç dini gelenek içerisinde, hayvanların refahını daha fazla gözetmemiz ve hatta bu yolda beslenme ve tüketim alışkanlıklarımızı, dinimizin gerektirdiği şekilde değiştirmemiz gerektiğini söyleyen güçlü sesler çıkmaktadır.

Örneğin Yahudiliğin çeşitli mezheplerine mensup 75 haham, 2017’de tüm Yahudileri hem çevreyi hem de hayvanları gözeterek, bitki temelli bir beslenmeye geçiş yapmaya çağırdıkları bir bildiri yayınladılar. Onlara göre bugünkü talebi karşılamak üzere hayvanların Yahudiliğin gerektirdiği şekilde yetiştirilmesi mümkün değildir. Katolik kilisesinin bugünkü temsilcisi olan Papa Francis, Francis adını hayvanlara duyduğu sevgi ve merhametle bilinen Aziz Francis’ten ilhamla aldığını söylüyor. Yalnız Hristiyanları değil tüm insanları, hayvanlar üzerinde üstünlüğümüz ve sınırsız yetkimiz olduğu yönündeki eski inançları terk etmeye ve mümkün olduğu kadar az et tüketmeye çağırıyor. Yahudi-Hristiyan geleneğinde vejetaryenliğin dinen uygun hatta et içeren bir diyetten daha uygun olduğunu savunan çok sayıda din görevlisi ve eser bulunmaktadır.

Bu durum üzerinde, Tanah/Eski Ahit’teki yaratılış anlatısına göre başlangıçta insan için –hatta tüm hayvanlar için- belirlenen ideal diyetin vejetaryen bir diyet olması etkili olmuş olabilir. Benzer şekilde Tanah/Eski Ahit’e göre, Mesih geldiğinde kurulacak olan Tanrısal Krallık dönemi, kurtla kuzunun yan yana yattığı, çocukların vahşi hayvanlarla oynadığı, kimsenin birbirinden korkup kaçmadığı şiddet içermeyen bir dünya resmediyor. Öte yandan vejetaryenliğin nispeten kolayca kabul ve tavsiye edilmesinde, bu dini geleneklerde kurban ibadetinin aktif olarak uygulanmıyor olmasının da payı olduğu düşünülebilir.

İslam dünyasında ise hayvan refahı ve İslam'ın hayvanlara bakışı gibi konular, her yıl kurban bayramıyla yeniden gündeme gelmektedir. İslam literatüründe belki de bunun etkisiyle, vejetaryen beslenmeyi benimseyen ve tavsiye eden belirgin ve güçlü bir kayda rastlanmamıştır. Buna karşılık, et yemekten kaçındığına dair bir rivayet olan Rabia'tül-Adeviyye dışında tasavvuf geleneğinde, yıl içinde belli dönemler et yemekten kaçınmak tavsiye edilmiştir. Ayrıca hadis külliyatı gibi tasavvuf literatüründe de hayvanlara sevgi ve merhamet temasına sık rastlanmaktadır.

Yine kurban ibadetiyle alakalı olarak, hayvanlara acı vermeyen kesim yöntemlerine geçilmesi neredeyse her yıl gündeme getirilmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı yıllardır açıkça, hayvanların çeşitli yöntemlerle bayıltılarak kesilmesinin dinen uygun olduğunu bildirmesine rağmen henüz toplumda bununla ilgili bir değişikliğe gidilmemiştir. Gerçekten de peygamber sünnetine uygun olan, hayvanların birbirini görmeden ve mümkün olan en az acıyla kesilmesidir. Diyanet yetkililerinin, cevaz vermekten daha belirleyici bir söylem ve politika yürütmesi, bu durumun değişmesine etki edebilir.

Hayvan refahı bağlamında bu üç dini geleneğin literatürleri arasında bir karşılaştırma yapmak gerekirse, Yahudilikte Tanah, Hristiyanlıkta Eski Ahit ve azizlerin yaşam öyküleri, İslam geleneğindeyse Hz. Muhammed'in hayatı ve sözlerinden oluşan sünnet, belirgin emir ve tavsiyeler içermektedir. Ancak Hz. Muhammed'in söz ve uygulamaları, açıkça hayvanları gözeten, koruyan çok sayıdaki emir ve tavsiyeyle, hayvan refahı bakımından diğer dini geleneklerden daha önde görünmektedir. Buna karşılık günümüzde Yahudi-Hristiyan gelenek içerisinde, dini inanca dayalı olarak hayvan refahını gözeten hatta hayvanların bugünkü koşulları dolayısıyla hayvansal ürün tüketiminden kaçınmayı tavsiye eden söylemlere ve örgütlü hareketlere daha sık rastlanmaktadır.

İslam geleneği, gerek Kur'an-ı Kerim'den gerekse Hz. Muhammed'in hayatından çok sayıda referansa dayanarak, hayvan refahı konusunda dünyaya örneklik ve önderlik edebilecek durumdadır. Bunun mümkün olabilmesi için, İslam dünyası üzerinde etkili olan isim ve kurumların, İslam geleneğinin hayvan refahını gözeten bu yönünü daha çok benimsemesi ve gündeme getirmesi gerekmektedir. Böylece Allah'ın hareket eden tüm canlılar için yarattığını söylediği yeryüzünün, hem insanlar hem de hayvanlar için daha yaşanır bir yer olması mümkün olabilir.

KAYNAKÇA

Adam, Baki. **Yahudilik ve Hristiyanlık Açısından Diğer Dinler**, Pınar Yayınları, İstanbul, 2002.

Agnon, Shmuel Yosef. **Days of Awe: A Treasury of Jewish Wisdom for Reflection, Repentance, and Renewal on the High Holy Days**, Schocken Books, New York, 1948.

Akyüz, Ali Alper. "Yaşamsal Bilinmezlik: İklim Krizi ve Gıda", **Toplum ve Hekim Dergisi**, Cilt:34, Sayı:5, 2019, ss.348-355.

Allen, Clifton Judson. **Broadman Bible Commentary**, Broadman Press, Vol:8, Nashville, 1971.

Audsley, William and George Ashdown Audsley. **Handbook of Christian Symbolism**, Day & Son, London, 1865.

Aydın, Mehmet. "Hristiyanlık-Kutsal Metinler ve Dini Literatür", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:17, İstanbul, 1998, ss.340-345.

Aykıt, Dursun Ali. "Hristiyanlıkta Hayvanlar", **Kutsal ve Hayvan**, Ed. Süleyman Turan, Nobel Yayıncılık, İstanbul, 2020, ss.253-275.

Bayraktar, Mehmet. "Hayvan", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:17, İstanbul, 1998, ss.85-92.

Bardakoğlu, Ali. "Kurban", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:26, Ankara, 2002, ss.436-440.

Berman, Louis Arthur. **Vegetarianism and the Jewish Tradition**, KTAV, New York, 1982.

Besalel, Yusuf. **Yahudilik Ansiklopedisi**, Gözlem Yayınları, Cilt:1-2, İstanbul, 2001.

Besalel, Yusuf. **Yahudilik Ansiklopedisi**, Gözlem Yayınları, Cilt:3, İstanbul, 2002.

Bolay, Süleyman Hayri. "Âdem", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:1, İstanbul, 1988, ss.358-363.

Brown, Raphael. **The Little Flowers of St. Francis**, Image Books, New York, 1958.

Buber, Martin. **Tales of The Hasidim: The Early Masters**, Schocken Books, New York, 1946.

Bucher, Raymond J. "Francis of Assisi", **The Encyclopedia of Religion**, Ed. Mircea Eliade, Macmillan Publishing, Cilt:5, New York, 1987.

Buhari, Muhammed b. İsmail. **Edeb'ül-Müfred**, Çev. Rauf Pehlivan, Motif Yayınları, İstanbul, 2005.

Buttrick, George Arthur. **The Interpreter's Bible**, Abingdon-Cokesbury Press, Cilt:1-12, New York, 1956.

Cassuto, Umberto. **A Commentary on the Book of Genesis**, çev. Israel Abrahams, Jerusalem Magnes Press, I. Cilt: From Adam to Noah, Jerusalem, 1961.

Catholic Church, **Catechism of the Catholic Church**, Ignatius Press, San Francisco, 1994.

Challaye, Felicien. **Dinler Tarihi**, çev. Samih Tiryakioğlu, Varlık Yayınları, 7. Baskı, İstanbul, 2015.

Cohen, Noah J. **Tsa'ar Ba'alei Chayim: The Prevention of Cruelty to Animals, Its Bases, Development and Legislation in Hebrew Literature**, Feldheim Publishers, Jerusalem, 1976.

Cohen, Rabbi Alfred. "Vegetarianism From A Jewish Perspective", **The Journal of Halacha and Contemporary Society**, Cilt:1, Sayı:2, 1981, ss.38-63.

Cohn-Sherbok, Dan. "Hope for the Animal Kingdom", **A Communion of Subjects: Animals in Religion, Science, and Ethics**, Ed. Paul Waldau and Kimberley Patton, Columbia University Press, New York, 2006, ss.81-91.

Çayır, Celal. **Kur'an-ı Kerim'de Zikredilen Hayvanlar ve Zikir Sebepleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 1999.

Çetin, Özer. **Kurbanla İlgili İnanç ve Tutumlar**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2008.

Çığcı, Merve. **AİHM Kararları Işığında Temel Hak ve Özgürlükler Açısından Hayvanların Hukuki Durumu**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019.

Cohen, Rabbi Shear Yashuv. "Rabbinic Endorsement", **Judaism and Vegetarianism**, Richard H. Schwartz, Lantern Books, New York, 2001, ss.xix-xx.

Daly, Robert J. **Sacrifice Unveiled: The True Meaning of Christian Sacrifice**, T & T Clark, New York, 2009.

Davidson, Jo Ann. "World Religions and the Vegetarian Diet", **Journal of the Adventist Theological Society**, Cilt:14, Sayı:2, 2003, ss.114-130.

Dresner, Samuel Hayim. **The Jewish Dietary Laws: Their Meaning For Our Time**, The Burning Bush Press, New York, 1966.

Ergül, Necmettin. “Tasavvufta Çevre Algısı”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, Sayı:34, 2015, ss.205-216.

Foltz, Richard C. **Animals in Islamic Tradition and Muslim Cultures**, Oneworld Press, Oxford, 2005.

Goodman, Lenn E. ve Richard McGregor. **The Case of the Animals versus Man Before the King of the Jinn: An Arabic Critical Edition and English Translation of Epistle 22**, Oxford University Press, Oxford, 2009.

Gölpınarlı, Abdülbaki. **Nehc’ül-Belaga**, Ed. Rıfat Özçöllü ve Fatih Yücel, Kapı Yayınları, İstanbul, 2016.

Görgülü, Ülfet. “İslam Hukukunda Hayvan Hakları ve Hayvanlara Karşı Sorumluluklarımız”, **Hayvan Etiği**, Ed. M.İhsan Karaman ve diğerleri, İSAR Yayınları, İstanbul, 2019, ss.67-83.

Aaron S. Gross, “Jewish Animal Ethics”, **The Oxford Handbook of Jewish Ethics and Morality**, (Ed. Elliot N. Dorff ve Jonathan K. Crane), Oxford University Press, New York, 2013, ss.419-433.

Güç, Ahmet. "Kurban", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:26, Ankara, 2002, ss.433-435.

Gündüz, Ahmet. “Hayvanlarda Aklın Varlığının Kur’ân Çerçevesinde Değerlendirilmesi”, **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, Cilt:10, Sayı:1, 2018, ss.114-142.

Güneş, İttr. “Cinsiyetçiliğin ve Türçülüğün Kesiştiği Noktada Feminist Bir Mevzu Olarak İnsan Dışı Hayvanların Yaşam Hakkı”, **Kilikya Felsefe Dergisi**, Sayı:1, 2022, ss.127-144.

Hebenstreit, Rabbi Isaak, **The Graves of Lust**, Rzeszow, Poland, 1929.

Hertz, Joseph Herman. **The Pentateuch and Haftorahs**, Soncino Press, London, 1960.

Hirsch, Samson Rafael. **The Nineteen Letters on Judaism**, çev. Bernard Drahman, Feldheim Publishers, Jerusalem, 1969.

Hiebert, Theodore. **The Yahwist's Landscape**, Oxford University Press, New York, 1996.

Hughes, J. Donald. “Francis of Assisi and the Diversity of Creation”, **Environmental Ethics**, Cilt:18, No:3, 1996, ss.311-320.

Iacobbo, Karen and Michael Iacobbo. **Vegetarian America: A History**, Praeger Publishers, Connecticut, 2004.

Jones, Deborah M. **The School of Compassion: A Roman Catholic Theology of Animals**, Gracewing Publishing, Leominster(UK), 2009.

Kalechofsky, Roberta. “Hierarchy, Kinship, and Responsibility: The Jewish Relationship to the Animal World”, **A Communion of Subjects: Animals in Religion, Science, and Ethics**, Ed. Paul Waldau ve Kimberley Patton, Columbia University Press, New York, 2006.

Kandemir, M. Yaşar. "Hadis", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:15, İstanbul, 1997, ss.27-64.

Kasapoğlu, Abdurrahman. “Kur’an’da Hayvan Davranışlarına Benzetilen İnsan Karakterleri”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt:11, Sayı:1, 2006, ss.47-75.

Kaufman, Stephen R. and Nathan Braun. **Good News for All Creation: Vegetarianism as Christian Stewardship**, Vegetarian Advocates Press, Cleveland, 2004.

Kemmerer, Lisa. **Animals and World Religions**, Oxford University Press, New York, 2012.

Koşum, Adnan. “İslam İbadetler Fıkında Hayvanların Yaşama Hakları Bağlamında Kurban İbadeti”, **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, Sayı:35, 2020, ss.389-405.

Koyuncu, Mehmet ve Hilal Akgün. “Çiftlik Hayvanları ve Küresel İklim Değişikliği Arasındaki Etkileşim”, **Uludağ Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi**, Cilt 32, Sayı:1, 2018, ss.151-164.

Kurt, Ali Osman. “Yahudilik’te Koşer ve Koşer Ekonomisi”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt:14, Sayı:2, 2010, ss.103-149.

Külcü, Recep. “Endüstriyel Hayvancılığın Etik Eksende Sorgulanması”, **Akademia Doğa ve İnsan Bilimleri Dergisi**, Cilt:5, Sayı:1, 2019, ss.11-26.

Lasebikan, George Latunji. “Eski Ahit’te Kurban”, Çev. Ahmet Güç, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt:7, Sayı:7, 1998, ss.575-586.

Lerner, Berel Dov. “Religion and Animals: Judaism”, **Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare**, Ed. Marc Bekoff, Greenwood Press, California, 2010, ss.468-472.

Linzey, Andrew. “Religions and Animals: Saints”, **Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare**, Ed. Marc Bekoff, Greenwood Press, California, 2010, ss.476-477.

Linzey, Andrew and Dan Cohn-Sherbok. **After Noah: Animals and the Liberation of Theology**, Bloomsbury Publishing, London, 1997.

Loyd-Paige, Michelle. “Doesn’t Romans Say That Vegetarians Have Weak Faith?”, **A Faith Embracing All Creatures: Addressing Commonly Asked Questions About Christian Care for Animals**, Ed. Tripp Yorkie and Andy Alexis-Baker, Cascade Books, Oregon, 2012, ss.90-101.

Maimonides, Moses. **The Guide for the Perplexed**, çev. Michael Friedländer, 2. Baskı, Varda Books, Illinois(USA), 2002.

Meral, Yasin. “Yahudilikte Hayvanlar”, **Kutsal ve Hayvan**, Ed. Süleyman Turan, Nobel Yayıncılık, İstanbul, 2020, ss.209-253.

Murti, Vasu. **They Shall Not Hurt or Destroy: Animal Rights and Vegetarianism in the Western Religious Traditions**, Vegetarian Advocates Press, Cleveland, 1999.

Oymak, İskender. “Gökçeada Hristiyanlarında Kurban”, **Dini Araştırmalar Dergisi**, Cilt:4, Sayı:12, 2002, ss.169-180.

Özden, Nurhayat. “Mevlana Celaleddin-i Rumi ve Mesnevi Özelinde Tasavvufta Çevre Anlayışı”, **Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi**, Cilt:8, Sayı:1, 2022, ss.17-32.

Özdemir, İbrahim. “Towards An Understanding of Environmental Ethics from a Qur'anic Perspective”, **Islam and Ecology: A Bestowed Trust**, Ed. Richard C. Foltz, Frederick Denny, Azizan Baharuddin, Harvard University Press, Cambridge, 2003, ss.3-39.

Patton, Kimberley. “Animal Spirits: A Q&A with the Editors of a Remarkable New Book”, **Best Friends**, 2007, ss.30-33.

Pekak, M. Sacit ve Durmuş Gür. “İsa’nın Doğumu”, **Sanat Tarihi Dergisi**, Cilt:24, Sayı:2, 2015, ss.175-226.

Phelps, Norm “Religion, History and the Animal Protection Movement”, **Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare**, Ed. Marc Bekoff, Greenwood Press, California, 2010, ss.481-485.

Phelps, Norm. **The Longest Struggle: Animal Advocacy from Pythagoras to PETA**, Lantern Books, New York, 2007.

Ratzinger, Joseph. **God and the World: A Conversation with Peter Seewald**, Ignatius Press, San Francisco, 2002.

Remele, Kurt. “Romen Catholicism”, **The Routledge Handbook of Religion and Animal Ethics**, Ed. Andrew Linzey ve Clair Linzey, Routledge Taylor & Francis Group, New York, 2019, ss.142-150.

Regenstein, Lewis G. **Replenish the Earth**, Crossroad Publishers, New York, 1991.

Robinson, Neal. “İslam: Ants, Birds, and Other Affable Creatures in the Qur’an, Hadith, and Sufi Literature”, **The Routledge Handbook of Religion and Animal Ethics**, Ed. Andrew Linzey ve Clair Linzey, Routledge Taylor & Francis Group, New York, 2019.

Rosen, Steven. **Food for the Spirit: Vegetarianism and the World Religions**, Bala Books, New York, 1987.

Sağlık, Hacı ve Rıdvan Yılmaz. “İslamî Bir Çevre Etiğinin İnşasında Tasavvuf”, **Ağrı İslami İlimler Dergisi (AGİİD)**, Sayı:11, 2022, ss.65-88.

Sarıcık, Murat. “Hayvanlara Şefkat ve Merhamet Açısından Bazı Cahiliye Adetlerine Son Verilmesi”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:33, 2014, ss.61-86.

Scully, Matthew. **Dominion: The Power of Man, The Suffering of Animals, and The Call to Mercy**, St. Martin's Press, New York, 2002.

Selvi, Dilaver. “Tasavvufta Marifetin Meyvesi Rahmet Ahlâkı ve Hizmet”, **Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt IV, Sayı:1, 2017, ss.85-155.

Schochet, Elijah Judah. **Animal Life in Jewish Tradition: Attitudes and Relationships**, KTAV, New York, 1984.

Schwartz, Richard H. **Judaism and Vegetarianism**, Lantern Books, New York, 2001.

Seidenberg, David Mevorach. “Animal Rights in the Jewish Tradition”, **The Encyclopedia of Religion and Nature**, Ed. Bron Raymond Taylor ve Jeffrey Kaplan, Thoemmes Continuum, Bristol, 2005.

Sellner, Edward Cletus. **Wisdom of the Celtic Saints**, Ave Maria Press, Notre Dame:Indiana, 1993.

Seyhan, B. Yaşar. **Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an'daki Kıssaların Karşılaştırılması**, Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş, 2006.

Sezen, Yümni. **Antropolojiden Psikanalize Kurban ve Din**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2004.

Singer, Isaac Bashevis. **The Seance and Other Stories**, Farrar, Straus and Giroux Press, 3.baskı, New York, 1968.

Singer, Peter. **Animal Liberation: The Definitive Classic of the Animal Movement**, Open Road Press, New York, 1975.

Spalde, Annika and Pelle Strindlund. **Every Creature a Word of God: Compassion for Animals as Christian Spirituality**, Vegetarian Advocates Press, Cleveland, 2008.

Swartz, Daniel. "Jews, Jewish Texts, And Nature: A Brief History", **This Sacred Earth: Religion, Nature, Environment**, Ed. Roger Gottlieb, Taylor & Francis Books, New York, 2004, ss.84-100.

Şahin, Mustafa. **Solomon Schecter ve Muhafazakâr Yahudilik**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2021.

Şenavcu, Halil İbrahim. "Semâvî Dinlerin Kutsal Kitaplarında Çevreyi Korumaya Dair Emir ve Tavsiyeler", **Çevre ve Ahlak**, Ed. İsmail Koyuncu, İbrahim Demir, Eyüp Debik, Haldun Karan, Çevre Vakfı, İstanbul, 2020, ss.3-15.

Şengül, İdris. "Kıssa", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:25, ss.498-501.

Tlili, Sarra. **Animals in Qur'an**, Cambridge University Press, Cambridge, 2012.

Türkan, Ahmet. "Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da Kurban", **II. Uluslararası İslam Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu: Kurban**, Ed. Ahmet Ekşi ve diğerleri, Ensar Neşriyat, Kocaeli, 2022, ss.37-54.

Waddell, Helen. **Beasts and Saints**, Darton, Longman + Todd Publishing, London, 1995.

Ware, Kallistos. "Orthodox Christianity", **The Routledge Handbook of Religion and Animal Ethics**, Ed. Andrew Linzey and Clair Linzey, Routledge Taylor & Francis Group, New York, 2019.

Webb, Stephen. **Good Eating: The Bible, Diet, and the Proper Love of Animals**, Brazos Press Baker Books, Grand Rapids, 2001.

White, Ellen Gould. **The Ministry of Healing**, Pacific Press Publishing, Mountain View:CA, 1905.

White, Lynn. “The Historical Roots of Our Ecologic Crisis”, **American Association for the Advancement of Science**, Cilt:155, Sayı:3767, 1967, ss.1203-1207.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. **Hak Dini Kur'an Dili**, Haz. Asım Cüneyd Köksal ve Murat Kaya, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Cilt:3, İstanbul, 2022.

Yılmaz, Fethullah. “Ekolojik Denge Bağlamında Hz. Peygamber'in Sünneti İle Hayvan Hakları Evrensel Beyannâmesi'nin Karşılaştırılması”, **Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2016, ss.14-24.

Yiğit, Merve. **Establishing Animals in Islamic Ethics: Who are They and How Should We Treat Them**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Bilgi Üniversitesi Lisansüstü Programlar Enstitüsü, İstanbul, 2020.

Yolcu, Mehmet. “Kur'an'da Hayvanların Zikredilmesi, Hikmetleri ve Faydaları”, **Darülhadis İslami Araştırmalar Dergisi**, Sayı:2, Çankırı, 2022, ss.220-242.

Zarin, Cynthia. **Saints Among the Animals**, Atheneum Books, New York, 2006.

Yararlanılan İnternet Kaynakları

“A Sacred Duty: Applying Jewish Values To Help Heal The World” belgeseli, 2007, <https://www.jewishveg.org/asacredduty/>, (30.06.2023).

Attar, Feridüddin. **Tezkiret'ül-Evliya**, Çev. Mehmet Zahit Kotku, <https://semazen.net/download/tezkiretulevliya.pdf>, (30.06.2023).

Bava Metzia için; https://www.sefaria.org/Bava_Metzia.85a?lang=bi,
https://www.sefaria.org/Bava_Metzia.85b?lang=bi, (30.06.2023).

Bleich, Judah David. **Contemporary Halakhic Problems**, KTAV Pub. House, Cilt:3, New York, 1977,
https://www.sefaria.org/Contemporary_Halakhic_Problems,_Vol_III?tab=contents,
(29.06.2023).

Chicago Üniversitesi Kütüphanesi, “**Edgar Kupfer-Koberwitz Dachau Günlükleri Rehberi 1942-1945**”, 2006,
<https://www.lib.uchicago.edu/e/scrc/findingaids/view.php?eadid=ICU.SPCL.KOBERWITZ>, (29.06.2023).

Concern for Helping Animals in Israel (CHAI) web sitesi,
http://www.chai.org.il/en/about/about_director.htm, (30.06.2023).

CVA, <https://christianveg.org/cvaboard.htm>, (30.06.2023).

Dolsten, Josef. “Holocaust Survivor Likens Treatment of Livestock to Shoah”, (07.10.2016), <https://www.timesofisrael.com/holocaust-survivor-likens-treatment-of-livestock-to-shoah/>, (30.06.2023).

Ebu Davud, **Sünen-i Ebu Davud**, Çev, İbrahim Koçalışlı, Gözde Yayınları, İstanbul, 1983,
https://archive.org/details/EBUDAVUD_201405/%20page/n29/%20%20mode/%20up, (30.06.2023).

Gıda ve Tarım Örgütü’nün (FAO), hayvancılık sektörünün iklim krizi üzerindeki etkilerine dair paylaştığı haber, <https://www.fao.org/news/story/en/item/197623/icode/>, (30.06.2023).

Isaacs, Anna. “Animal Rights Activist and Holocaust Survivor Alex Hershaft”, (02.10.2015), <https://momentmag.com/qa-animal-rights-activist-and-holocaust-survivor-alex-hershaft/>, (30.06.2023).

İbn Mace. **Sünen-i İbn Mace**, Çev. Haydar Hatipoğlu, Kahraman Yayınları, 2012, <https://archive.org/details/SunenIbnMace/page/n3/mode/2up>, (30.06.2023).

JewishVeg web sitesi, <https://jewishveg.org/who-we-are/>, (30.06.2023).

Kitab-ı Mukaddes, <https://www.kitabimukaddes.com/kutsal-kitap-hakkinda-bilgilendirme-ve-tam-metni/>, (05.07.2023).

Kook, Abraham Isaac. A Vision of Vegetarianism and Peace, Ed. Rabbi David Kohen, Çev. Jonathan Rubenstein, 1961 <https://www.jewishveg.org/AVisionofVegetarianismandPeace.pdf>, (30.06.2023).

Kupfer-Koberwitz, Edgar. Animal Brothers: Reflections on an Ethical Way of Life, Çev. Ruth Mossner, <https://compassionatespirit.com/wpblog/books/animal-brothers/animal-brothers-first-letter/>, (30.06.2023).

Kutub, Seyyid. **Fizilalil-Kur'an**, https://archive.org/details/guraba_201303, (30.06.2023).

Lupica, Diana. “Rabbis Urge Jews To Go Vegan In Global Campaign”, (27.09.2017), <https://plantbasednews.org/culture/rabbis-urge-jews-vegan-global-campaign/>, (30.06.2023).

Maimonides, Moses. **Mishnah Torah**, Çev. Eliyahu Touger, https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/682956/jewish/Mishneh, (21.02.2023).

Papa Francis. Message Of His Holiness Pope Francis To The Participants In The EU Youth Conference, 06.07.2022,
<https://www.vatican.va/content/francesco/en/messages/pont-messages/2022/documents/20220706-messaggio-conferenza-giovani.html>,
(21.06.2023).

Papa Francis. Laudato Si', 24.05.2015,
https://www.vatican.va/content/dam/francesco/pdf/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_enciclica-laudato-si_en.pdf, (21.06.2023).

Reynolds, Michelle. "Why Is Pope Francis PETA's 2015 Person of the Year?", 01.11.2015, <https://www.peta.org/blog/pope-francis-is-petas-2015-person-of-the-year/>, (30.06.2023).

Schinke, Amanda. "PETA Germany's Holocaust Display Banned", (27.04.2009), <https://www.peta.org/blog/peta-germanys-holocaust-display-banned/>, (30.06.2023).

Sefaria, A Living Library of Torah, <https://www.sefaria.org/texts>, (30.06.2023).

Teather, David. "Holocaust on a plate' angers US Jews", (03.04.2003), <https://www.theguardian.com/media/2003/mar/03/advertising.marketingandpr>,
(30.06.2023).

2017 yılında 75 haham ve Yahudi din adamının imzaladığı Rabbinik Bildiri, <https://jewishveg.org/rabbinic-statement/>, (30.06.2023).